

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKI

MĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	20
'Aho	Tusite, 1 Novema 2022

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmate Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala	
'Eiki Minisitā Lao & Pilisone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hu Mai	Hon. Tiofilusi Tiueti
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Saia Piukala
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka	Hon. Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Toutai	Hon. Semisi Fakahau
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	Lord Vaea
'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Dr. Pohiva Tu'i'onetoa
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongō Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 21/2022
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

2022

'Aho : Tusite 1 Novema,

Taimi : 10.00 am

Fika 01	:	Lotu	
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea	
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea	
Fika 04	:	LIPOOTI MEI HE SEA 'O E KOMITI KAKATO:	
		4.1	Tohi Tangi Fika 3B/2022 <i>[Tali ke tuku ki he Pule'anga kenau vakai'i mo ngāue ki ai]</i>
		4.2	Tohi Tangi Fika 4A/2022 <i>[Tali ke tuku ki he Pule'anga kenau vakai'i mo ngāue ki ai]</i>
		4.3	Tohi Tangi Fika 6/2022 <i>[Tali ke tuku ki he Pule'anga kenau vakai'i mo ngāue ki ai]</i>
		4.4	Fakamatala Fakata'u 'a e Potungaue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi 2020/2021 <i>[Tali]</i>
Fika 05	:	FAKAMATALA FAKATA'U:	
		5.1	Fakamatala Fakata'u 'a e Potungaue Toutai ki he Ta'u Fakapa'anga 2021/2022
Fika 06	:	KOMITI KAKATO:	
		Fakamatala Fakata'u:	

		6.1	'Ofisi 'o e Komisoni ki he Kau Ngāue Fakapule'anga 2021/2022
		6.2	Lipooti Fakamatala Fakata'u 'a e Potungaue Mo'ui 2020/2021
Fika 07	:	Ngaahi Me'a Makehe	
Fika 08	:	Kelesi	

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga	7
Lotu	7
Ui ‘a e Hou’eiki Mēmipa	7
Poaki.....	7
Me’a ‘Eiki Sea.....	8
Pālōti ‘o tali Fakamatala Fakata’u Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi.....	9
Kole ‘Eua 11 tukuhifo Lipooti Fakata’u Potungāue Toutai ke alea’i he Komiti Kakato.....	10
Pālōti ‘o tali fokotu’u tukuhifo Lipooti Fakata’u Potungāue Toutai ke alea’i he Komiti Kakato	10
Tali tukuhifo Lipooti Fakata’u Potungāue Toutai ki he Komiti Kakato	10
Me’a e Sea.....	10
Fakamatala Fakata’u ‘Ofisi Komisoni ki he Kau Ngāue Fakapule’anga 2021/2022.....	11
Tokanga ki he Lipooti fakata’u pe ‘e 4 kuo fakahū mai mei he ngaahi Potungāue ‘e 15-20 e Pule’anga.....	11
Ke fakakaukaua ange Komisoni Kau Ngāue Fakapule’anga hono fakangāue’i ki he lakanga pule kau taukei ngāue.....	12
Tokanga ki he tu’unga ‘oua hoko vāhenga/monū’ia kau ngāue fakapule’anga ke to’o kongalahi Patiseti e fonua	13
Tui na’a lava fakaivia fakakau ngāue tafa’aki sekitoa taautaha ko ha solova’anga fu’u tokolahi kau ngāue fakapule’anga.....	14
Fakamālō’ia e ngāue kau ngāue fakapule’anga neongo ‘a e té e Koviti	14
Tui tatau Palēmia na’a lava fakatokolahi atu kau ngāue ki he sekitoa taautaha ko ha solova’anga tokolahi kau ngāue fakapule’anga	15
Lolotonga fai ngāue mo e PSC ke faka’atā kau ta’u 60 ke tohi mai ki he ngaahi tu’unga/lakanga ma’olunga.....	15
Kole ke fakakakato mai ngaahi Potungāue te’eki fakahū mai ‘enau ngaahi.....	16
Lipooti Fakata’u ki he ‘21/’22	16
Fakamahino e peseti na’e totongi ki he vahenga kau ngāue fakapule’anga.....	17
Ngaahi fakatonutonu ki he ngaahi tēpile ‘ikai tatau ‘a e fika.....	17
Fehu’ia tūkunga ngaahi ‘eke ‘ovataimi ki he ngāue ne fakahoko lolotonga taimi loka he KOVITI.....	18
Tokanga ki he lahi fetuiaki hono ngāue’aki lea faka-Tonga mo fakapilitānia he Lipooti ...	18
Fokotu’u na’a lava e fakafoki e lipooti ke liliu ngaahi lea fakapilitania ke faka-Tonga.....	18
Fakamolemole Palēmia ki he tōnounou he ngāue’aki lea fakapālangi mo faka-Tonga he Lipooti	19

Ke fakatokanga'i ko e lea faka-Tonga pē 'oku fakalao ke ngāue'aki he Fale Alea.....	19
Pālōti 'o tali Lipooti Fakata'u 'Ofisi Komisoni Kau Ngaue Fakapule'anga (PSC).....	19
Līpooti Fakamatala Fakata'u 'a e Potungāue Mo'ui 2020/2021	20
Tokanga ke fakakakato mai ngaahi fika 'ikai hā mai 'i he Lipooti Fakata'u ka hoko e Potungāue.....	20
Tokanga fu'u lōloa e lipooti Potungāue Mo'ui kae 'ikai hangatonu ki he me'a 'oku mahu'inga.....	21
Tokanga ke fakakakato mai fakamatala ki he fakautuutu lahi e mate fanga ki'i pēpē mei he 2017-2020.....	22
Tokanga ki he tokolahi 'a e kau toketa 'oku vahe ki he ngaahi falemahaki	23
Tokanga fu'u ma'olalo e silini vahea he Patiseti ki hono tu'uaki 'aki e me'a ko e mo'uilelei	24
Tokanga ki he ta'ekakato ngaahi fakamatala 'oku ha mai he lipooti fekau'aki mo e fanau ma'u fānau kei ta'u si'i.....	24
Tokanga ki he peseti 83 tokolahi taha e mate he mahaki 'o e tō'onga mo'ui	25
Pālōti'i 'o tali Lipooti Fakata'u Potungāue Mo'ui ki he 2020/2021	26
Lipooti Fakata'u e Potungāue Toutai 2021/2022	26
Faka'amu ke 'i ai ha lao ke ne tokangaekina e veve pelesitiki ke 'oua uesia me'amo'ui 'oseni	27
Malava ki ha Mēmipa taautaha ke fa'u ha lao ki he pelesitiki.....	28
Fakamālō'ia e ngāue e Potungāue Toutai ke fakaili ngaahi me'a mo'ui 'i 'oseni.....	28
Tokanga ki he hoha'a Potungāue Toutai 'ikai ha me'angāue ke tokoni kau polisi hono le'ohi tau potutahi.....	28
Poupou kuo taimi pe ke 'i ai ha Lao Pelesitiki 'a Tonga ni	30
Tokanga ki ha feitu'u malu'i makehe ma'a Kolomotu'a mo Sopus.....	30
Fokotu'u pea poupou ke pālōti'i e lipooti	31
Pālōti 'o tali Lipooti Fakata'u Potungāue Toutai 2021/2022.....	32
Lipooti ki he ngāue mei he Komiti Kakato	32
Pālōti fakalukufua 'o tali ngaahi fakamatala fakata'u e Potungāue Toutai, PSC & Potungāue Mo'ui.....	32
Fokotu'u Palēmia ke toloi Fale Alea ki he 'aho 21 Novema 2022	33
Fokotu'u ke toloi fanongonongo e Fale Alea.....	33
Kole ko e me'a mahu'inga ke faka'aho e taimi toloi 'a e Fale Alea.....	34
Pālōti 'o tali ke toloi fanongonongo 'a e Fale Alea.....	34
Kelesi.....	35

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Tusite, 1 Novema 2022

Taimi: 1010 – 1015

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea Fale Alea

‘Eiki Sea: Kole atu Hou’eiki ke mou hiva mai lotu ‘a e ‘Eiki

Lotu

(Na’e hiva’i he Hou’eiki Memipa ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki)

‘Eiki Sea: Kalaké ke ui e Hou’eiki Mēmipá

<010>

Taimi: 1015 – 1020

Ui ‘a e Hou’eiki Mēmipa

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, tapu mo e ‘Eiki Tokoni Palēmiá mo e Hou’eiki Minisitā Kapinetí. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘o ‘Ene ‘Afíó pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e kakaí kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Fale ‘Eiki he ‘aho ní, ‘aho Tūsite 01 Nōvema 2022.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, ‘Eiki Palēmiá, ‘Eiki Tokoni Palēmiá, ‘Eiki Minisitā Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatulá, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki mo e Fakalakalaka Faka’ekonōmika, ‘Eiki Minisitā ki Mulí mo e Takimamata, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Ngoue Me’atokoni mo e Vaotātā, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafonuá, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Pohiva Tu’i’onetoa, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa *Light of Life* Taka, Vātau Mefi Hui.

‘Eiki Sea kole ke u toe fakaongo mu’a, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, Pōhiva Tu’i’onetoa. ‘Eiki Sea ko e ngata’anga ē taliuí.

Poaki

Ko e poaki ‘oku ma’u hení ‘oku kei hoko atu ‘a e ‘Eiki Minisitā ki Mulí mo e Takimamatá. Kei hoko atu mo e poaki ‘a ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, kei hoko atu mo e poaki ‘a ‘Eiki Nōpele Nuku. Kei hoko atu mo e poaki ‘a ‘Aisake Valu Eke, ko Veivosa Taka ‘oku poaki mai he houa pongipongi ‘o e ‘aho ní. ‘Oku kei hoko atu mo e poaki ‘a Vātau Mefi Hui, toenga ia Hou’eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai tali mai honau uí. ‘Oku ‘i ai e tui ‘oku nau me’a tōmui mai pē, mālō ‘Eiki Sea.

Me'a 'Eiki Sea

'Eiki Sea: Fakatapu ki he 'Afio 'a e 'Otua Mafimafi, fakatapu ki he'ene 'Afio Tama Tu'i Tupou 6. Tapu pea mo e Ta'ahine Kuini Nanasipau'u, tapu atu ki he tama Pilinisi Kalauni kae 'uma'a Fale 'o Tupou. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmiá kae 'uma'a e Hou'eiki Minisitā, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga kau Nōpelé. Tapu pea mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí.

Hou'eiki mālō ho'omou laumālie lelei ki he pongipongi ni ko 'etau 'asenitā ena kuo tufa atu ke mou me'a ki ai he pongipongi ni. Ko e lipooti e ngaahi ngāue na'e lava mei 'aneafi 'i he Kōmiti Kakatō ki he Falé. Pehē foki ki he Fakamatala Fakata'u tānaki atu na'e toloi mai mei 'aneafi koe'uhí ke tuku ha faingamālie ke me'a ki ai e Hou'eiki Mēmipá.

Ko e me'a lahi he 'aho ní Hou'eiki fakamanatu atu 'i he taimi ho'atā 'e me'a atu e Hou'eiki ki he 'Eiki Minisitā kuo mālōlō ke 'ave 'etau tokoní 'i he taimi haafe e 1. Kole atu Hou'eiki ...

<010>

Taimi: 1020-1025

'Eiki Sea: ... mou fakafaingamālie'i mai homou taimi. Pea 'oku 'i ai 'a e faka'amu 'e fakakakato pē 'etau ngāue he 'aho ni kae toloi e Falé, koe'uhí ko e ngaahi fatongia 'a e Pule'angá pea mo e Falé 'oku hoko atu ki ai toenga e uike ni mo e uike kaha'ú. 'Ikai ke u toe fie fakalōloa Hou'eiki. Tau 'asenitā ena 'oku hā atu pē ke tau hoko atu ki ai. Kole ki he Sea e Komiti Kakatō ke ne kātaki lipooti mai ki he Falé.

Lipooti Ngaahi Ngāue kuo lava he Komiti Kakato

Lord Tu'ilakepa: Tapu pē pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea, tapu atu ki he 'Eiki Palēmiá kae 'uma'a e Hou'eiki Kapinetí. Tapu atu ki he Tama Pilinisi Kalaniuvalu kae 'uma'a e Hou'eiki e fonuá, tapu atu ki he kau Fakafofonga 'o e Kakaí kae 'uma'a e kau ngāue.

'Eiki Sea hangē pē ko e me'a 'oku mea'i he Feitu'u na na'e kau e, fekau'aki pea mo e *annual report* pea pehē foki ki he ngaahi tohi tangi 'a ia na'e 'osi tali 'e he Komiti Kakatō 'Eiki Sea. 4.1, 4.2 'i ai pea mo e 4.3, hangē ko e me'a nau lave ki ai 'oku 'i ai mo e 4.4 'a ia ko e Fakamatala Fakata'u ia 'a e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahí 2020/2021. 'Eiki Sea fokotu'u atu ki he Feitu'u na ke hoko atu e fatongia 'o e Fale Aleá 'Eiki Sea mālō.

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku 'osi mahino pē 'a e tu'utu'uni na'e fakahoko he Falé 'i he Komiti Kakatō. Te u kole atu pē ki he Kalaké ke tau fakapapau'i 'i he Fale Alea 'aki hatau pāloti fakalukufua pē 'aitemi fika 4.1, 4.2, 4.3 'a e ngaahi Tohi Tangi Fika 3B, 4A mo e 6 ke tuku ki he Pule'angá ke nau vakai'i mo fai ha ngāue ki ai. Ko ia 'oku loto ke 'ave 'a e ngaahi tohi tangi 'e tolu ko ení ki he Pule'angá fakahā mai ho nima.

Pāloti tali Tohi Tangi Fika 3B, 4A & 6 ke tuku ki he Pule'anga nau vakai'i mo ngāue ki ai

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhilamoelangi Fasi, Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, *HSH* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. Loto kotoa e Hou'eiki ki ai, toko 14.

Pāloti ‘o tali Fakamatala Fakata’u Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi

‘Eiki Sea: Mālō. Tau hoko atu leva ki he Fakamatala Fakata’u e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi na’e tali ‘e he Komiti Kakatō. Kole atu ke tau pāloti, ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e fakamatala fakata’u ko ení, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, *HSH* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. Loto kotoa e Hou’eiki ki ai, toko 14.

‘Eiki Sea: Mālō. Kole atu ki he Kalaké ke ne lau mai e tohi fakahū mai ‘aki Fakamatala Fakata’u e Potungāue Toutai ki he Ta’u Fakapa’anga 2022, 21/22.

Fakamatala Fakata’u Potungāue Toutai Ta’u Fakapa’anga 2021/2022

Kalake Tēpile: ‘Ulu’i tohi pē ‘a e Potungāue Toutai.

‘Aho 25 ‘Okatopa, 2022

Nōpele Fakafanua,
Sea e Fale Alea,
Nuku’alofa.

‘Eiki Sea Fale Alea,

‘Oku ou faka’apa’apa pea u lau ko e koloa ke fakahoko atu ki he Feitu’u na ‘a e Fakamatala Ngāue ‘a e Potungāue Toutai ki he Ta’u Fakapa’anga 2021/2022, fakatau ki he kupu 51 ‘o e Konisitūtone ‘o Tongá.

Faka’apa’apa atu,

.....

Lord Fohe

(‘Eiki Minisitā Le’ole’o ki he Potungāue Toutai)

Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Le’ole’o Toutai: Fakatapu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea, fakatapu ki he Hou’eiki Fakafofonga e kau Nōpelé, ‘Eiki Palēmia mo e kau Minisitā pea pehē ki he Fakafofonga ‘o e Kakaí.

‘Eiki Sea ko e lipootí ena ‘oku ‘osi ...

<002>

Taimi: 1025-1030

‘Eiki Minisitā Toutai Le’ole’o: ... kakato kotoa pē ‘a e ngaahi fakamatala fakata’u, pea mo e ngaahi, mo e fakamā’opo’opo ‘i he peesi 126 ‘oku ou tui kuo ‘osi mea’i kotoa ‘e he Feitu’u na kae ‘uma’ā ho Fale, ka ‘oku ou fokotu’u atu ‘Eiki Sea, mālō.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eua 11.

Kole ‘Eua 11 tukuhifo Lipooti Fakata’u Potungāue Toutai ke alea’i he Komiti Kakato

Taniela Fusimalohi: Mālō Sea. Ko e līpooti eni kau ‘i he līpooti lelei ‘aupito, ko e kole atu pē mu’a ke tukuhifo ki he Komiti Kakato ke fai ki ai ha talanoa.

Pālōti ‘o tali fokotu’u tukuhifo Lipooti Fakata’u Potungāue Toutai ke alea’i he Komiti Kakato

‘Eiki Sea: Kole atu ki he kalake ke tau pālōti ‘a e fokotu’u ko eni. Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e fokotu’u ‘a ‘Eua 11 na’e poupou’i ke tukuhifo e līpooti ko eni ki he Komiti Kakato, fakahā hake ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, Taniela Liku’ohihifo Fusimalohi, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. ‘Oku loto ki ai ‘a e toko 7.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki he fokotu’u fakahā mai hono nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ke loto ki ai ‘a ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua. ‘Ikai ke loto ki ai ‘a e toko 6.

Tali tukuhifo Lipooti Fakata’u Potungāue Toutai ki he Komiti Kakato

‘Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku tali pē ‘e he Fale ke tukuhifo e līpooti ko eni ki he Komiti Kakato. Hou’eiki ‘oku ou fakatokanga’i hifo ko ‘etau ‘asenita ‘oku lolotonga ‘i he Komiti Kakato, ‘a ia ko e līpooti ko eni na’e toki ‘osi hono tukuhifo, fakataha pea mo e Līpooti ‘o e ‘Ofisi ki he Komisoni Kau Ngāue Fakapule’anga pea mo e Līpooti Fakamatala Fakata’u ‘a e Potungāue Mo’ui. Mou me’a ki ai Hou’eiki ko e toenga ‘asenita pē eni ‘oku toe ‘i hotau Fale ‘i he Komiti Kakato ko e līpooti ‘e 3. Mālō Hou’eiki tau liliu ‘o Komiti Kakato.

(Liliu ‘o Komiti Kakato)

Me’a e Sea

Sea Komiti Kakato: Tapu atu ‘Eiki Palēmia, kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Kapineti, fakatapu atu ki he Tama Pilinisi kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki ‘o e Fonua, fakatapu atu ki he kau Fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘uma’ā ‘a e kau ngāue.

Hou’eiki, tuku pē mu’a ke u hufanga atu ‘i he malumalu e lotú kae ‘uma’ā ‘a e fakatapu kuo fai ‘e he ‘Eiki Sea ka ko e Fakafofonga fika 2 ia he Hou’eiki Nōpele mei Ha’apai. Koe’uhi pē ko

‘etau ngāue ‘Eiki Sea, ‘e Hou’eiki hangē ko ia ko e me’a kuo mou mea’i ‘e makatu’unga pē ‘etau ngāue mei a moutolu. Ka ‘oku lau ai pē ngaahi lea maheni ‘ai ‘oua te tau toe fakalōloa, tuku atu. Ko e ki’i fakamanatu pē ‘etau Tohi Tu’utu’uni, ko e me’a pē ‘e taha Hou’eiki Pule’anga ko e ngaahi lipooti kia au, ‘ikai ko ha me’a ia ke ke toe me’a hake ‘o fakamatala ‘o me’a mai ‘aki. Tuku ‘a e kau Fakafofonga ke nau ‘i ai ha’anau fehu’i, pea ka mou tali mai pea ko ‘ene lava pē ko ia ‘oku ou tui kuo fe’unga, ka tau pāloti koe’uhi ko e ngaahi lipooti ko eni.

Fakamatala Fakata’u ‘Ofisi Komisoni ki he Kau Ngāue Fakapule’anga 2021/2022

‘Eiki Palēmia: Mālō ‘Eiki Sea. Tapu mo e Feitu’u na Sea pea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato hangē pē ko ia ‘oku ke mea’i Sea, ko e Līpooti eni e Komisoni e Kau Ngāue Fakapule’anga ki he 2021/2022. ‘A ia pē ko ē na’e fakahoko atu ‘i he Fale Alea, ko e pole lalahi na’e fekuki pea mo e potungāue ni, ko e *tsunami* kae ‘uma’ā foki ‘a e Koviti 19.

‘A ia ko e anga maheni ko ē ngāue ‘oku pau na’e pau leva ke liliu ko e ‘uhingá pē ko e hoko mai ko eni ‘a e ongo fakatamaki, pea ta’ota’ofi ai pē fakangatangata ...

<005>

Taimi: 1030-1035

‘Eiki Palēmia: ... ‘A e ngaahi ngāue ‘a e ngāue fakapule’anga ko e ‘uhinga pē hangē pē ‘oku mea’i ko e feinga ke fakasi’isi’i ‘a e palopalema ko eni ‘o e Koviti-19. Ko e me’a pē ‘e taha ‘oku tonu pē ke fakatokanga’i he Fale na’e toe tānaki atu ‘a e Komisoni ‘e taha ke fetongi’aki ‘a e Fakafofonga ko eni ‘o ‘Eua 11 he’ene hoko ko eni ko e Mēmipa e Fale Alea ‘a ia ko e tokotaha ko eni ko ‘Eleni Mone ‘a ia ko e Komisiona fo’ou ia ki he kau ngāue fakapule’anga. Neongo e ngaahi pole ko eni na’a ku lave ki ai Sea ka ‘oku hangē pē ko e ‘asi ko eni he peesi 11. Na’e lava pē ‘o a’usia ‘a e peseti ‘e 87 ‘a e ngāue fakata’u ko ena ‘a e potungāue neongo ‘a e hangē ko ‘eku lau na’e ta’ota’ofi ‘a e ngaahi ngāue ‘a e fakahoko ngāue ko ia ‘a e Pule’anga.

‘Oku kau foki hena mo e ngaahi fika ko ena Sea mahalo ‘oku sai pē ke fakatokanga’i ki he kau *CEO* ‘oku meimei 7 ki he 3 ‘a ia ko e toko 10 kotoa pē toko 7 tangata 3 fefine ka ko e ‘i he kulupu 2 ‘a ia ko e kulupu 2 ia, ka ko e ‘alu hifo ko ē ki he *Deputy CEO* ‘oku tokolahī ange ‘a e kakai fefine mei pēseti ia ‘e 52 ki he 48 ‘i he tu’u ko ē he taimi ni e kulupu 1 pea ko e kulupu 2 ‘oku mei 70 ki he 30 mo ia Sea. Pea he ‘ikai ke u toe ...hangē ko ho’o me’a pea ‘oku ou tui tatau mo koe tuku e faingamālie ko eni ki he Fakafofonga e kau Mēmipa e Komiti Kakato pē ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku nau tokanga ki ai kae toki faipē ha feinga ke tali atu Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eua 11 me’a mai.

Tokanga ki he Lipooti fakata’u pe ‘e 4 kuo fakahū mai mei he ngaahi Potungāue ‘e 15-20 e Pule’anga

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea pea fakatapu mo e Feitu’u na pea pehē ki he kau Mēmipa e Komiti Kakato, kae tuku pē ke fai atu ha lavelave ki he lipooti ko eni, koe’uhī ko e lipooti ko

eni ko e lipooti ‘oku mahu’inga ‘i he fo’i poini ko eni ko e lipooti ko eni ‘oku ha’u mo e fakalukufua.

Ko e peesi 35 ‘i he 1.2. ‘A ia ‘oku talanoa heni ki he kau *CEO*. Ko e fo’i kulupu foki eni ‘oku nau tu’u ‘i he ngaahi potungāue ke fakahoko fakalukufua ‘a e ngaahi fatongia ko ē ‘oku tuhu’i mai ‘e he Lao.

‘Oku ‘i ai ‘a e fetōkaki ia ‘i he kulupu ko eni koe’uhí ko e taukei ngāue pea mo e malava ko ē ke fakahoko e ngāue. Kapau te mou sio ki he fo’i toti poini ‘uluaki pē ko e *CEO* pē ‘e taha ‘oku ne hanga ‘o fakakakato ‘a e naunau kotoa ‘a e me’a ‘oku fiema’u ki ha *CEO*. ‘Oku ou tui ‘oku tonu ke tau hoha’a tautolu ki he fo’i poini ko eni he ‘oku mahu’inga ke nau fakahoko fakalelei fakalukufua e ngaahi fatongia ko ē ‘oku fiema’u ‘e he Lao, pea ko e fakatātā totonu pē eni ‘e Sea. ‘I he ‘ū potungāue ‘e 15 ki he 20 ko eni ‘a e Pule’anga lipooti fakata’u pē ‘e 4 kuo a’u mai ki heni ko e 2021/2022 ko fē leva e ngaahi lipooti ‘oku talamai ‘e he Lao ko e Sepitema ‘aho 30 ‘o e ta’u kotoa pē ‘e ‘omai ‘a e lipooti fakata’u ‘o e ta’u fakapa’anga pē ko ē na’e toki ‘osi. ‘Oku ou hoha’a ki ai Sea he koe’uhí ko hotau fatongia tu’u pau pea mo e fatongia tukufakaholo ‘o e Fale ko eni ke tau taliui pea fai kakato pea ‘ikai ke ngata ai kae fai taimi.

Ko e lipooti motu’a taha kuo tau talanoa ki ai ‘i he fo’i ta’u ni pē ko e 2017 Lipooti ‘a e ‘Ateni Seniale te tau hoko mai heni ‘anai ki he lipooti 2020 ia. Ko e tui e motu’a ni ia ‘ikai ke pehē ‘a e taliui ‘a ha Fale Alea ke tau fai atu e ui ‘i he ‘aho 1 ‘o Novema kae tali mai’aki ‘a e taliui ia ‘a e 2020 pē ko e 2021. ‘Oku ou hoha’a ki heni ko e kau *CEO* ‘i he tefito’i fatongia ko eni ‘oku ‘i ai pē ‘a e ngaahi palopalema, ka ko e anga eni ‘eku fakakaukau koe’uhí na’e ‘osi fai pē ‘a e talanoa ki ai.

Ke fakakaukau ange Komisoni Kau Ngāue Fakapule’anga hono fakangāue’i ki he lakanga pule kau taukei ngāue

‘Oku ‘i ai ‘a e fetō’aki ‘i he ta’u ngāue mo e taukei ngāue pea ‘oku ou tui ‘oku totonu ke fakakaukau e komisoni ko eni ‘oku ‘i ai pē foki ‘a e kau ka’ate motu’a nau takatakai holo pē ‘i tu’a ‘o fai ‘a e ngāue faka-consultant mo e ngaahi ngāue pehē...

<007>

Taimi: 1035-1040

Taniela Fusimālohi : ... ke ‘i ai ha fa’ahinga founa ke ‘i ai pē ha taimi ko ē ‘oku ‘i ai ha tōnounou ‘a ha Potungāue ‘i he lēvolo ko ia pea nau ki’i hū mai ha *contract* ta’u ‘e 2 kae ‘oleva ke matu’otu’a fe’unga ‘a e ‘alu hake ko ē ‘a e kau ngāue ‘i laló ke nau mafua fakalelei ‘a e ngāue ‘i he lēvolo ko eni. He ko hono mo’oní ‘ona ia ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi Potungāue lahi ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha palani ia ki he ‘alu hake mei lalo ko ē ke a’u ki he lēvolo ko eni. Pea ko e me’a ia ‘oku fakaloloma he koe’uhi ko e me’a ko ia na’e hoko he 2006 na’e to’o foki ‘a e fo’i konga lahi ia he *strike* ko ia na’e hoko pea ‘ange ‘enau totongi kae to’o ‘a e fa’ahinga he ‘oku tau fu’u tokolahi. Pea ko e me’a na’e hokó na’e ‘auhia ai ‘a e tokolahi ia ‘o ō ai ‘a e fa’ahinga ia ki tu’apule’anga koe’uhi ko e faingamālie. Ka ko u tui ko e fo’i ‘elia eni ke fai ‘a e sio fakalelei ki ai.

‘I he peesi ko ia hono 36 Sea ‘i he fo’i toti poini ‘uluaki pē ko ē ‘i ‘olunga na’e ‘i ai ‘a e ngāue na’e fai ‘i he ta’u kuo ‘osi ko e ongo *consultant* ke na ō mai ‘o sio ke ki’i tukutukuhifo ‘a e pa’anga ko ē ‘oku ‘oange ko ē ‘o fakavahe’i ‘aki mo ‘oange ko e ngaahi monū’ia kehe. Pea

na'e 'i ai 'a e lipooti ia he ta'u kuo 'osi mahalo 'oku mea'i pē ia 'e he 'Eiki Palēmia pea mo e ngaahi *brief* pē he peesi, na'e fakafuofua kapau 'e liliu 'a e ngaahi tu'utu'uni lahi 'e lava fakahaofi ai 'a e 18 miliona. 'Oku 'ikai ke u lave'i 'e au pē ko e hā 'a e ola 'o e ngāue ko eni he ongo *consultant* ko eni 'oku ha'u ko eni. He koe'uhi ko e ta'u fakapa'anga lolotonga, 'oku tau 'oange 'a e pa'anga 'e 155 miliona ke vahe pea a'u pē ki he pa'anga 'e 168 meimei 169 ko e fakakātoa ia 'o e fakamonū'ia pea mo e vahe ko ē ki he kau ngāue fakapule'anga. Ka ko u tokanga ki he'eku poini ko ē 'anenai he 'oku 'i ai mo e poini na'e pehē mai 'e he 'Ateni Seniale 'oku tōmui hono fakahū mai ki heni 'a e ngaahi Lao Fakaangaanga. 'Oku 'ikai ko e Kōmiti Lao ia ko ē 'a e Pule'anga pē ko e Kōmiti Lao 'a e Fale Alea 'oku nofo pē ia 'i he ngaahi Potungāue. 'Oku ou tui ko e me'a ke tau tokanga ki ai 'a e me'a ko eni 'oku fekau'aki mo e taliui.

Tokanga ki he tu'unga 'oua hoko vāhenga/monū'ia kau ngāue fakapule'anga ke to'o kongā lahi Patiseti e fonua

'I he peesi 46 'i he fika 7 'oku 'i ai 'a e fo'i palopalema ai he 'oku pehē 'e he kau ngāue fakapule'anga 'oku totonu ke nau *increment*. Ka koe'uhi kapau 'e fai pehē 'e a'u atu 'etau pa'anga ko eni 'oku 'ave ki he vāhenga mo e ngaahi monū'ia ki he lēvolo ia 'e a'u ia 'o peseti 'e 70 ki he 80. Ka koe'uhi ko e fo'i fakapale pē ko eni 'oku 'ai 'i he fika 7 ke 'i ai pē ha ki'i sēniti ke 'atu pē he ta'u kotoa ko e pale kae lava pē ke tau pukepuke hifo ki lalo 'a e pa'anga 'oku 'ave ko e vāhenga pea mo e ngaahi monū'ia. Pea 'oku ou tui 'i he taimi lolotonga ko eni 'oku tau lelelele atu ai, 'oku 'aonga 'a e fakakaukau pehē ke 'oua 'e hoko 'a e vāhenga mo e monū'ia ko ha me'a ke ne hanga 'e ia 'o to'o 'a e kongā lahi 'etau patiseti pea 'ikai ke 'i ai ha'atau pa'anga ngāue.

He koe'uhi 'oku hā mai 'i he peesi 57 mo e 58 neongo 'oku 'i ai 'a e kakai 'oku nau hū kitu'a ko e fakafisi mo e *retire* mālōlō ka 'oku 'ikai ke ne lava 'e ia 'o *offset* 'a e tokolahi ko ia 'oku tau fakahū ki loto. He ko e peseti 'e 60 'o e sitesititika ko eni 'oku hā mai he peesi 57 mo e 58 ko e fokotu'u fo'ou pē mo e hiki hake ki 'olunga. 'I he, 'a ia ko e 'uhinga leva ia 'oku toki ō pē 'a e kau ngāue fakapule'anga 'oka ma'u ha faingamālie ha feitu'u pea 'oku si'isi'i.

Ko e peesi ko eni hono 67 'a ia ko e fo'i me'a eni 'oku ki'i mamafa ia kiate au 'e Sea 'i he toti poini ko ia fika 2. 'Aho 30 ko ē 'o Sune 2021 na'e peseti 'e 56 'a e fakamole ki he vāhenga 'a e Pule'anga. 'A ia ko e fakalaka si'i eni peseti 'e 3 mei he peseti 'e 53 kimu'a. Ka ko e a'u mai ko ē ki he 'aho 30 'o Sune 2022 kuo 'alu hake ia 'o peseti 'e 63. Ko e tu'u ko ē he taimi ni 2021/2022 fakakātoa 156 miliona. 2022/2023 168.9 miliona 23/24 170 miliona mo e ta'u fakapa'anga hoko mai.

'Oku ou tokanga au Sea ki he kakakaka ko eni pē ko e hā 'a e me'a 'e hoko he ko ē kuo 'osi peseti 'e 63. 'E 'alu atu 'alu atu 'oku 'ikai toe 'i ai ha pa'anga ia ke fai'aki ha'atau ngāue ko e fakamonū'ia pē mo e vāhenga. 'Ikai foki ko e fo'ui eni ia 'o e kau ngāue fakapule'anga ko tautolu pē ia 'oku tau faitu'utu'uni. Ki he fokotu'u e ngaahi lakanga ko hono fakavāhenga'i, ko hono fakamonū'ia'i. Ko nautolu ia ko e toki *apply* mai pē pē ko e tohi mai ki he ngāue ka ko tautolu ia 'oku 'ia tautolu 'a e fatongia ke tau fakapotopoto 'i he a'u 'a e fakamole ki he lēvolo 'a e tu'unga. Pea ko ia Sea ko e me'a ia 'oku fai ko ē ki ai e tokanga...

<008>

Taimi: 1040-1045

Taniela Fusimalohi: ... tau fakapotopoto angé he na'e 'osi 'i ai 'a e fakamalanga ia 'i he lolotonga 'etau talanoa 'i he patiseti na 'oku 'i ai ha ngaahi fatongia 'e lava 'o tuku ā ki tu'a ki he ngaahi poate pē 'oatu ki he sekitoa taautahá kae lava ke tau tukutukuhifo 'a e fakamole ko eni 'i he tafa'aki ko eni ki ha lēvolo 'oku ki'i fakapotopoto ange he 'oku hā mai he peesi 71 Sea 'a e me'a ko eni he feinga 'a e komisoni ki he Potungāue Fale Pa'anga ke na talanoa mu'a ki he me'a ko eni ka 'oku 'ikai ke loto e Potungāue Fale Pa'anga ia ki ai ka ko u tui Sea ko e me'a ia ke na talanoa vāofi mo talanoa lelei ki ai he koe'uhí ko e 'ātunga eni 'etau me'a 'e kakakaka pē 'etau patiseti ke a'u ia ki 'olunga 'i he lēvolo ko eni hono fakavāhenga'i mo 'oange 'a e ngaahi monū'ia ki he kau ngāue ...

'Oku ou lave'i 'e au 'oku fai 'e he kau ngāue ia 'a e ngāue lelei kau ngāue fakapule'anga ka ko hono fakapotopoto ko ē ki he mamafa ko ē ki he kakai totongi tukuhaú 'a e me'a ko eni he 'oku 'osi a'u 'a hotau tokolahi 'atautolu ki he toko 5800 'oku 'ikai ke u ma'u 'e au ia pē ko 'etau kaka ko eni mei he 5800 na'a tau 'ova he 6000 he ta'u fakapa'anga hoko mai 'o kakakaka pehē pea 'oku a'u ia ki he tu'unga 'oku fu'u tokolahi pea mamafa leva ia ki he tokotaha totongi tukuhaú.

Tui na'a lava fakaivia fakakau ngāue tafa'aki sekitoa taautaha ko ha solova'anga fu'u tokolahi kau ngāue fakapule'anga

Ko e me'a 'oku ou tokanga au ki ai pē 'oku, he na'a ku, na'e 'i ai pē 'eku fehu'i ai he lolotonga 'etau talanoa ki he patiseti pē 'oku 'i ai nai ha polokalama ke ki'i to'o atu e ngaahi me'a 'e ni'ihi 'o tuku atu ki he ngaahi poate, ngaahi sekitoa taautahá pea 'alu ai pē mo e kau ngāue ko ē ko ē 'oku nau fai e fatongia ki ai he koe'uhí ko e, ko e fehalaaki ia ko ē he kuohilí tau hanga 'e tautolu 'o 'ave e fatongia ki he *private sector* pē 'oku tau 'ave ki he ngaahi poate kae 'ikai ke tau hanga 'o faka'ai'ai ke 'alu ai pē mo e kau ngāue ko iá 'o ngāue 'i he ngaahi 'elia ko ia he 'oku ala malava pē pea tau to'o leva 'a e fika ko eni 'o e 5800 'o to'o atu ai ha toko 1000 tupu nau 'alu nautolu ki ha ngaahi poate fo'ou pē ko ha ngaahi ngāue fo'ou 'e fokotu'u 'i tu'a 'o hoko atu ai 'enau ngāue he 'oku 'ikai ko ha'anau fo'ui 'a e tu'unga ko eni 'oku tau 'i ai ko e fo'ui pē ia 'o kitautolu ko eni 'oku tau hanga 'o fakahoko 'a e ngaahi tu'utu'uni.

Fakamālō'ia e ngāue kau ngāue fakapule'anga neongo 'a e té e Koviti

Ka ko hono fakalukufua Sea ko u fakamālō ki he lipooti ko eni 'oku ne hanga 'o 'omai 'a e fakatātā lelei mo fakatātā totonu 'o 'etau mīsini ngāue ko eni ko e ngāue fakapule'anga 'oku ne fakahoko hotau ngaahi fatongia ko u fakamālō ki he tokotaha ngāue kotoa pē 'oku 'i he ngaahi potungāue fakahoko mai e ngaahi fatongia kotokotoa pē lolotonga 'etau tātāpuni he Kōviti pea ko eni 'oku tau toe foki mai 'o lele 'a e ngāue pea 'oku tau faka'amu pē ki ha ola 'oku lelei ange 'i he lolotonga 'etau lele 'i he ta'u fakapa'anga ko eni 'oku tau lolotonga lele ai. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Palēmia: 'E lava pē 'o fai e tokoni atu kapau 'oku 'i ai ha ngaahi fehu'i kehe kae tātānaki pē kae toki 'ai fakalukufua atu pē.

Sea Komiti Kakato: 'Io me'a mai e Feitu'una he ko e peesi eni ia 'e fā mahalo pē nima ...

'Eiki Palēmia: Te u tali fakalukufua atu pē Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Tui tatau Palēmia na'a lava fakatokolahi atu kau ngāue ki he sekitoa taautaha ko ha solova'anga tokolahi kau ngāue fakapule'anga

'Eiki Palēmia: Ka 'oku, 'oku 'i ai e tui tatau pē 'a e motu'a ni ia pea mo 'Eua 11 'a e fiema'u pē ko ē ke ta'ota'ofi 'a e tokolahi e kau ngāue. Ko e toe eni ia hono fakahokó toe eni ia pē te tau hanga 'o tuku atu 'a e kau ngāue ko ia 'o fakamālōloo'i pē 'ikai 'oku 'ikai ko ha me'a eni ia 'oku faingofua Sea he 'e 'i ai e taimi ko e 'uhinga ko e taimi pē ko ē 'oku nau *retire* ai pea 'oua 'e toe *recruit* leva pē 'e toe tānaki mai ha taha. 'A ia 'e 'i ai leva e taimi ke holoholo pē ai. Tu'u ia he taimi ni 'oku mea'i pē ia 'e he 'e he Fakafofonga 11 he na'e Komisiona foki 'i he *Public Service Commission* na'e kau ia he kau Taki ko eni 'o e *PSC* 'a e ngaahi pole ko eni 'oku ou 'uhinga ki ai pea mo e faka'amu ko eni na'e to'o kotoa mai e 'ū *vacancy* 'a e Pule'anga fakatahataha'i mai 'o toki tukuange atu pē he taimi 'oku fu'u mahu'inga ai ha fo'i *Post* ka ko e hangē ko ē ko 'etau me'a 'oku tau fakahua'aki 'oku faingofua 'a e talanoa'i ia mo e palaní ka ko e taimi ko ē ke talaatu ai ki ha tokotaha ngāue fakapule'anga ke foki ā ki honau 'apí 'oku 'ikai ko ha me'a ia 'oku faingofua ko u toe tui tatau pē au ki he me'a ko eni 'oku 'omai pea kapau 'oku 'i ai ha fatongia 'oku lava 'o *privatize* pē 'ave ki he tafa'aki ko eni e taautahá 'oku, 'o kapau 'oku pehē tonu ke 'ave. Ka ko e hangē ko e laú 'oku 'i ai e ngaahi ngāue pē 'e lava pea ko e ngāue lahi ia ko e ngāue pē ia 'oku tonu ke tuku pē ia he kau ngāue fakapule'anga.

Lolotonga fai ngāue mo e PSC ke faka'atā kau ta'u 60 ke tohi mai ki he ngaahi tu'unga/lakanga ma'olunga

Ki he kau *CEO* 'oku toe mea'i pē mo eni he Fakafofonga 'Eua 11 'a e *process* ko ē mo e founa 'oku *recruit* pē tau pehē fakanofu ai ha *CEO* 'oku ngāue lahi ki ai 'a e kau Komisiona ko eni 'o e *PSC* he ko nautolu 'oku nau ngāue ki he *shortlist* pē ko e fakanounou hifo 'a kinautolu 'oku kole maí nautolu 'oku nau toe hanga 'o sivilisi'i pē ko hai 'oku tonu ke 'alu 'o pēnolō ki he faka'eke'eke ko eni 'a kinautolu 'oku tohi maí kae toki fai ai ha faitu'utu'uni he *interview* pea toki faka'osi mai ki he Kapineti ...

<009>

Taimi: 1045 – 1050

'Eiki Palēmia: ... Kapinetí. Mo'oni 'aupito 'a e sio ko eni ngali mamaha 'a 'etau 'a e kakai ko eni 'oku ngaahi *position* lahi. 'Ikai ko e 'uhinga 'aku ia 'oku ta'etau 'a e kau *CEO* he taimi ní, 'ikai. Ka ko e taimi ko ē 'oku 'i ai ai ha ngaahi tu'unga mā'olungá 'oku 'i ai 'a e fakatokanga'i 'oku si'isi'i 'a kinautolu ko eni 'oku kole maí.

Pea 'oku 'asi pe eni ia 'i he ngaahi *CEO* na'e 'ataa kimuí ni mai pea fai e kole ke tohi mai ki ai, 'a e sio ko ē he tokosi'í. Taimi ko ē kau ia he ngaahi me'a na'e tokolahi 'a e kole mai ki ai he ko e tumutumu ia 'o e ngāue fakapule'angá Sea. Pea 'oku 'i ai ko eni e fakakaukau na'e fai ai 'a e fakataha mo e kau Komisioná ke toe fakalahi hake, ke ki'i faka'atā e ta'u 60. Taimí ni Sea ka 'i ai ha taha 'oku ta'u 60 he 'ikai ke ngofua ia ke tohi mai ki ha ngāue he Pule'angá.

Ka na'e 'i ai leva 'a e fakakaukau pea 'oku mau fengāue'aki ai mo e Komisioná ke faka'atā eni. He ko e taimi eni 'oku ma'u ai e taukei mo e poto 'a e kau ngāue ko eni, 'osi e ngaahi ta'u lahi, nau taau leva ke nau ō mai 'o fakalele 'a e ngaahi potungāué. Pea 'oku fai e ngāue ke liliu

‘a e tu’utu’uni ko eni Sea ke ‘atā kia nautolu ko eni ‘oku nau ‘ova hake he ta’u 60 ke nau tohi mai ki hono fakalele ko eni e ngaahi potungāué. Hangē ko eni na’e tokanga ki ai ‘a e Fakafofongā ‘Eua 11 hei’ilo na’a lava ai ‘o ma’u ai ha kakai ‘oku nau ha’u pea mo e *maturity* pe ko e matu’otu’a fe’unga. Kuo nau ō mai mo ha poto mo e taukei ke nau hanga ‘o leva’i’aki.

Ko e taimi tatau pē ‘oku ‘ikai ke ne ta’ofi ‘e ia ai ha tau kau ngāue kei ta’u iiki ka ‘oku nau lava ‘o fakahā mai te nau lava ‘o fai e fatongiá. ‘A ia ko e faitu’utu’uni mahu’inga eni ki he Potungāué ni pe ko e *Public Service Commission* ke nau hanga ‘o fuatautau ‘a e taau mo e fe’unga ‘o e tokotaha ko eni ke ne fakalele’aki e potungāué.

Pea hangē pe ko ē ko e me’a ko eni ‘a ‘Eua 11 ‘oku ‘ikai ko ha me’a faingofua eni pea ‘oku mahino pe me’i he ngaahi fika ko eni ‘oku ‘omai ‘a e pole lahi ko eni ke tau lava ‘o *balance off* pe ko hono siofi ‘a e me’a ko ē ‘oku tonu ke fai. Talamai ‘e he *CEO* ia ‘oku fiema’u ‘ene kau ngāue ‘e toko 10 ke lava ‘o tiliva mo lava fai ‘ene ngāué. Talaatu ‘e tautolu fo’i 3 pe te u lava ‘o fakapa’angá. ‘Osi angé ko ē hono sivi’i ‘ene fakahoko ngāué te ne pehē mai ‘e ia na’á ku ‘osi kole atu ke toko 10 kae lava ‘o fai ‘eku ngāué ka na ke ‘omai pe 3. ‘E anga fēfē ‘eku fakahoko hoku fatongiá’aki ‘a e toko 3, ‘osi ange ko ia na’á ku talaatu ko ‘eku fiema’u e 10.

‘A ia ko e fanga ki’i me’a pehē Sea ‘oku fekuki pea mo e Komisioná ‘i he’enu hanga ko eni ‘o fua tautau ‘a e fakahoko fatongia ‘a e *CEO*. He ko e *CEO* ‘okú ne tokanga’i ‘a e fakalele ko ia fakalukufua ‘a e ngaahi potungāué.

Ka ‘oku ou tui ko e fakama’ala’ala atu pe ia heni ‘o kapau ‘e toki tuku ki he Minisitā Pa’angá ke ne fakahoko atu ha ngaahi fika fekau’aki ko eni mo e lahi ‘o e pēseti ko eni ‘o e patisetí ‘oku ngāue’aki ko ē ki he vāhengá. Ko e ‘uhingá pe ke fakama’ala’ala atu, mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō

Kole ke fakakakato mai ngaahi Potungāue te’eki fakahū mai ‘enua ngaahi Lipooti Fakata’u ki he ‘21’22

Taniela Fusimālohi: Sea Mālō, Ko u fakamālō ki he ‘Eiki Palēmiá he fakama’ala’ala mai ‘a e ngaahi me’á. Mo’oni ‘aupito ko e ngāue faingata’a eni he koe’uhí kuo fuoloa pe tau ta’evakai’i ‘etau ngāue fakapule’angá. Pea ko e anga pe eni ia ‘a e kole ki he ‘Eiki Palēmiá, ‘uluakí ke kole atu mu’a ki he ngaahi potungāué ko ē te’eki ke ‘omai ‘enua lipooti ko eni 21-22 ke fakakakato mai he’etau toenga taimí na’a lava ‘o tau sio ai ki ha kongā e ngaahi lipootí. ‘Oku ou tui ‘oku mahu’inga pe ia ke *up-to-date* mo tau fai ‘etau taliui mo fanongo mai ‘a e kakai e fonuá ki ha me’a ‘oku ofiofi ange mai ki he hangē ko e Sune 2022.

Ko e tahá Sea ko e anga pe ia ‘o e fakakaukau mo e fokotu’u atu ke mou fakakaukau pe ke tau patiseti hokó ke tau talatalanoa mu’a ki ha *Public Sector Reform*. Ko u tui ‘e pou pou lahi mai ‘a e Pangikē ‘Esiá mo e Pangikē ‘a Māmaní mo e ngaahi kupu fekau’aki ko ē ‘oku tau fai mei ai ‘a e ngaahi nō ki he’etau *budget support* mo e me’a pehē.

Ke tau faka’ata atu ‘oku tau tokanga lahi ki he *issue* ko eni ‘a e ‘alu ki ‘olunga ‘a e pēseti ko eni fekau’aki mo e vāhengá na’a lava ke tau fakakaukau ki he ta’u ‘e 3 ka hoko maí, ta’u ‘e 4 ka hoko maí kuo tau tukutuku hifo ‘o palanisi ‘a e *Private Sector* mo e *Public Sector* he ngaahi fatongia ‘oku fua ma’á e fonuá. Pea ki’i ma’ama’a fe’unga ange ‘etau kavenga fakapatisetí ki he kakai e fonuá ...

<010>

Taimi: 1050-1055

Taniela Fusimālohi: ... Mālō ‘aupito Sea.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

Fakamahino e peseti na’e totongi ki he vahenga kau ngāue fakapule’anga

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fakatapu atu Sea, tapu ki he ‘Eiki Palēmiá, fakatapu atu ki he kau Mēmipa, Hou’eiki Mēmipa ‘o e Falé. Ko ia fakamālō atu pē he faingamālié Sea kae fai atu pē ha ki’i tānaki nounou pē ki he me’a na’e me’a ‘aki he Palēmiá kae ‘uma’ā foki e fakamatala atu pē fekau’aki mo e me’a na’e tokanga mai ki ai ‘a e Fakafofongá.

‘Io ‘oku mo’oni pē ngaahi, ko e ngaahi me’a na’e fai ki ai ‘a e fakamatalá ka ‘oku faka’amu pē ke fakamahino ko e hangē ko e lau ko ē ki he peseti ‘o e, ‘o e totongi ‘o e ngaahi vāhenga ‘oku fai ki he kau ngāue fakapule’angá. ‘Oku ‘i ai foki ‘a e makatu’unga ‘a e me’asivi, me’afua ‘e ua ‘oku fai ‘aki hono sivi. Ko e fakapeseti ki he lahi ‘o e fakamole fakakātoa ‘a e Pule’angá. ‘A ia ‘i he’ene tu’u pehē ‘oku, ‘oku ‘i he peseti pe ia ‘e 45 mo e 46 he 21, ta’u 2021/2022 na’e ‘i he peseti pē ‘e 45 – 46 ‘o e fakamole fakakātoa.

‘I hono fakahoa ki he pa’anga tānaki hū maí fakalotofonuá ‘a ia ko e peseti ia na’e me’a mai ki ai ‘a e Fakafofongá, ‘oku ‘i he peseti ‘e, na’e peseti ‘e 63 hono fokotu’u e Patisetí ka ‘i he fakamole totonú na’e ‘i he, holo hifo pē ‘o peseti ‘e 59. Neongo na’e fokotu’u ‘a e tāketi ia ki he peseti ‘e 53 ko e me’afua ka ‘oku, ko u fie fakamahino pē ki he Falé ‘oku hokohoko atu e ngāue ia ‘a e Potungāue Pa’angá mo e, mo e Komisoni e kau Ngāue Fakapule’angá ki ha founa ke siofaki ki he, ke toe fakalalakaka ange mo hono, mo hono pule’i ange ‘o e tafa’aki ko ení.

Mahu’inga pē ke mahino, ke mahu’inga pē ki he Fale ni ko e peseti foki ‘e 22 ia ‘oku, pe ‘oku laka hake pē ‘i he taimi ni ‘o e kau ngāue kātoa ‘a Tongá ní ko e kau ngāue fakapule’anga. Pea ‘oku, pea ‘oku fai e sio ki ai koe’uhí ko e tu’unga faka’ekonōmika māmani lahi ‘oku tau ‘i aí mo e ngaahi faingata’a ‘oku hokó, ko e hā e founa hono, pea ‘oku fai ai e fengaue’aki vāofi mo e Komisoni ‘o e kau Ngāue Fakapule’angá koe’uhí ko e ngaahi fokotu’utu’u ngāue hangē ko ia na’e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Palēmiá ke toe fakalalakaka ange ‘a e ngāue ‘a e kau ngāue fakapule’angá ka ‘i he taimi tatau ‘oku ‘i ai ‘a e sio ki he ngaahi fakamole ke toki, ki he kau ngāue fakapule’angá. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Me’a mai Tongatapu 2.

‘Uhilamoelangi Fasi: Tapu mo e Feitu’u na Sea pea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakató. Fakamālō atu foki ki he ‘Eiki Palēmiá ‘i he ngāue lahi ko eni ‘ene potungāué na’e fai ki hono teuteu ‘o e, ‘a e lipooti ko ení. ‘Oku kau eni ‘i he lipooti ‘oku faingofua hono, ‘a e sio ki aí.

Ngaahi fakatonutonu ki he ngaahi tēpile ‘ikai tatau ‘a e fika

Fanga ki’i me’a iiki pē ‘oku, ‘oku tokanga ki ai Sea hangē ko e fanga ki’i tēpile ‘oku ‘ikai ke tatau ai ‘a e fika. Fakatātā’aki pē, ‘a e tēpile ua ‘i he peesi 20. Ko e ongo tēpile ko ē ‘oku ‘asi mai ‘a e tokolahí he tēpile ‘i ‘olungá ko e toko 55 kae ‘asi mai ia ‘i he tēpile ‘i laló ko e toko

56. ‘A ia ko e fanga ki’i me’a pehē pē ‘oku fiema’u ke, ke ‘ai pē ke, pe ko e hā e ‘uhinga ‘oku nau kehekehe aí.

Pea ko e ki’i me’a ‘e taha ‘oku ou tokanga atu ki aí hangē ko e me’a na’e me’a ki ai ‘a ‘Eua 11 fekau’aki pea mo e tōmui hono ‘omai e ngaahi lipootí. Ko u tui mahalo ‘oku ‘osi me’a aki ia he Fale ni ki he faingata’a ‘a ‘etau feme’a’aki ‘i he, ‘i he lipooti na’e teuteu ia he ngaahi ta’u kimu’á. He koe’uhí foki ‘oku ‘ikai ke ‘i heni e ni’ihi na’a nau, na’a nau ngāue ki aí pea mo e ni’ihi na’a nau fakapatonu ki he me’a ko iá ke faingofua hono tali ‘a e ngaahi fehu’í.

Fehu’ia tūkunga ngaahi ‘eke ‘ovataimi ki he ngāue ne fakahoko lolotonga taimi loka he KOVITI

Ko e hokó pē Sea ko e peesi 38 ‘oku ‘i ai e lave ai ki he ‘ovataimí. ‘Oku ou tokanga atu pē ki heni he ‘oku kau eni ‘i he, ‘i he me’a ‘oku lahi e hoha’a ki ai. Lahi e fa’a omi e kakai e ni’ihi ‘o ‘eke fekau’aki mo e ngaahi ‘ovataimi ‘oku te’eki ai ke totongi. Kau heni e ngaahi ‘ovataimi ‘i he taimi na’e tō mai ai e KOVITI pea mo e mo’ungaafi pea mo e *tsunami* ‘i he ngaahi potungāue kehekehe pē. Ko e faka’amu pē ke ‘ilo pe ko e hā e tūkunga ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ko eni ‘oku hoha’a mai e kakai hono faka’eke.

Tokanga ki he lahi fetuiaki hono ngāue’aki lea faka-Tonga mo fakapilitānia he Lipooti

Ko e faka’osí pē Sea mahalo ko e me’a ko u tokanga lahi ki aí fekau’aki mo e lipooti ko eni ko e toki lipooti eni ‘oku fakahū mai ki he Fale ni ‘oku fu’u lahi ‘aupito ‘a e fetuiaki ‘a e lea faka-Pilitāniá mo e lea faka-Tongá ‘i he lipootí. ‘Oku meimei ko e, ko e tēpile mo e ngaahi fakatātā mo loto pē ‘i he kakano ‘o e lipootí kapau te te lau fakalelei, ‘oku fetuiaki e ngaahi sētesi faka-Pilitānia pea mo e ngaahi sētesi faka-Tonga. ‘Oku tokanga atu pē ki he molumalu ‘o e Fale ‘eiki Sea pea mo e ngaahi lipooti ...

<002>

Taimi: 1055-1100

‘Uhilamoelangi Fasi: ... ‘oku ‘omai, koe’uhi kapau ‘oku faka-Tonga pea ‘ai pē ke mahino ‘oku faka-Tonga ‘ata’atā ‘o hangē ko e ngaahi lipooti na’e ‘osi fai ki aí ‘a e feme’a’aki kimu’a atu. ‘Oku ou vakai hifo ko e, ‘oku ‘i ai ‘a e fakatātā ‘oku ‘asi mai ai ko e peseti ‘e 89 ‘o e ngāue na’e fiema’u ke fai ‘i he peesi 27 ia. Na’a nau lava ‘o fai ‘a e peseti ‘e 89 ‘o ‘enau ngāue. ‘Oku ou tui kapau na’e lahi pehē ‘a e ngāue na’e lava ‘o fai ‘e lava pē ke liliu faka-Tonga pea mo e lipooti ke Tonga ‘ata’atā, pea ‘oku ‘i ai foki mo e ngaahi kautaha ko ‘enau ngāue ia ko e liliu faka-Tonga ha ngaahi me’a kapau ‘e lava pē ke nau tokoni, ka ‘oku ou tokanga atu ki he ‘īmisi pea mo e fōtunga ‘o e lipooti ke ‘ai ke ‘oua ‘e fetuiaki pehē ‘a e ngaahi lea he ‘oku ou tui mahalo ‘oku fiema’u pē ke ngāue’aki pē ha lea ‘e taha ‘i he tafa’aki ko ē faka-Tonga pea mo e lea ‘e taha ki he tafa’aki ‘o e faka-Pilitānia.

Fokotu’u na’a lava e fakafoki e lipooti ke liliu ngaahi lea fakapilitania ke faka-Tonga

Ko ia ko e me’a pē ia ‘oku ou tokanga atu ki ai Sea, ka ‘oku ou faka’amu kapau na’e lava ke fakafoki atu ‘a e lipooti ke toe fakalelei’i mai ‘a e lea, ke feinga’i ke liliu ‘a e ngaahi me’a ko

eni ‘oku faka-Pilitānia ke faka-Tonga pea toki fakafoki mai, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Io, me’a mai ‘Eiki Minisitā. ‘Eiki Palēmia.

Fakamolemole Palēmia ki he tōnounou he ngāue’aki lea fakapālangi mo faka-Tonga he Lipooti

‘Eiki Palēmia: Sea mālō ‘aupito ‘a e ma’u faingamālie, hufanga pē ‘i he ngaahi fakatapu ‘oku ‘osi aofaki, ‘io ko e me’a ko eni ki he *annual report* hangē pē ko ia na’e tokanga ki ai ‘a ‘Eua 11, ‘e fakamā’opo’opo mai, ‘e kau pē foki ia ‘i he ‘etau lipooti ko eni ki He’ene ‘Afio ‘i he ‘osi ko eni e Ta’u Faka-Fale Alea ko eni ‘i he hā ‘a e me’a kuo lava, ko e hā ‘a e me’a ‘oku toe, mo e ‘ū alā me’a pehē.

Mahalo ‘oku mahu’inga pē ia ke tau ki’i *note* pē ko ‘etau tau fakatokanga’i ‘a e tu’unga ko ia hoko ‘a e ngāue pea ‘oku mahu’inga pē ia ke ma’u mai ‘a e ngaahi lipooti ‘i he taimi ‘oku tonu ke ma’u mai ai ke lava ‘o fai ai ha feme’a’aki ‘a e Hou’eiki Mēmipa, kae ‘oua ‘e toki ‘omai ha lipooti ‘e 16, 17 ‘o hangē pē ko ē ko e me’a na’e ‘ohake ‘e he Tongatapu 2, palopalema ‘a e ni’ihi he ko e ‘uhingá ko e ‘ū ngaahi lipooti eni ia ‘a e Hou’eiki Minisitā ia ‘i he kuohilí, pea kuo tau pehē ‘oku ki’i fuoloa ange ka ‘oku fai pē sio na’a lava pē ke ‘omai pē a ‘a e *current report* ko ē ‘o e me’a ‘oku mahu’inga he taimi ‘a e ngaahi ta’u mai kimui ni, ko e ‘uhingá he ko e me’a mahalo ia ‘e fai ha tokanga ki ai ‘a e Hou’eiki Mēmipa.

Me’a ko eni ki he fakapapālangi Sea, ‘oku fakatokanga’i pē ‘e he motu’a ni ia ‘oku kau ‘a e ngaahi lea fakapapālangi ‘i he lipooti pea hangē pē ko e feme’a’aki ‘a e Fale ni ‘ohovale pē kuo ‘alu atu ‘a e ngaahi fo’i lea fakapapālangi, ka ‘oku ‘ikai ke to’o ai ‘a e fo’i lea ko ia ia mei he ‘etau miniti, ko e fakamolemole atu pē kapau ‘oku ta’emahino, ka ‘oku mo’oni ‘aupito pē ‘a e poini ia ‘oku ‘ohake ‘e Tongatapu 2, ke tau tauhi ange mo fakamanatu pē ke tauhi ange ‘a ‘etau feinga ke ngāue’aki pē ‘a e lea faka-Tongá Sea. Fakamālō atu ki he ngaahi poini na’e ‘ohake mālō.

Ke fakatokanga’i ko e lea faka-Tonga pē ‘oku fakalao ke ngāue’aki he Fale Alea

Sea Komiti Kakato: Mālō. ‘E Hou’eiki, pea fakamolemole pē Tongatapu 2 mo’oni ‘aupito ‘a e me’a ‘oku ke me’a mai ‘aki fekau’aki pea mo e konga ko ē fakapālangi, ka koe’uhi kuo tukuhifo ia ki he Komiti Kakato ‘oku ‘ikai ha’aku kaunga ‘aku ki he me’a ko eni, ko e me’a ia ‘a e ‘Eiki Sea pea mo e Kalake, ko nautolu na’a nau vakai’i ‘a e lipooti, pea ‘oku lahi pē ‘a e ngaahi lipooti pehē ni ia ‘oku ha’u, ‘omi kimu’a, pea ‘oku tonu pē ke tau fakatokanga’i Hou’eiki mo’oni ‘aupito ‘aupito ‘a e me’a ‘oku ke me’a ki ai mo ‘etau Konisitūtone, ko e lea faka-Tonga ko e, ‘oku mahu’inga taha ‘i he Fale ko eni, pea ke tau tauhi ia.

‘Oku ou kole pē mu’a ke tau hoko atu pē mu’a ‘i he lipooti. Fokotu’u pea pou pou. (*ne pou pou*) Tau pālōti. Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e lipooti ko eni fakahā loto ki ai hiki ho nima.

Pālōti ‘o tali Lipooti Fakata’u ‘Ofisi Komisoni Kau Ngaue Fakapule’anga (PSC)

Kalake Tēpile: Loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila moe Langi Fasi, Taniela Liku’o Hihifo Fusimalohi, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki,

‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, Loto ki ai ‘a e toko 14.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā mai he founa tatau hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ke ‘i ai ha fakahā loto ki ai ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou’eiki. Līpooti Fakamatala Fakata’u ‘a e Potungāue Mo’ui. Me’a mai Tokoni Palēmia.

Līpooti Fakamatala Fakata’u ‘a e Potungāue Mo’ui 2020/2021

‘Eiki Tokoni Palēmia: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, tapu ki he Hou’eiki Komiti, ‘Eiki Sea ko e hangē ko ia ko e me’a ko ē ‘a e Tongatapu 2 ...

<005>

Taimi: 1100-1105

‘Eiki Tokoni Palēmia: ...Ko e lipooti eni ‘i he taimi ‘o e Minisitā kuo mālōlō ka ko e me’a lahi ‘i he lipooti ko eni ‘Eiki Sea ko e teuteu. Ko e taimi eni na’e fai ai ‘a e *lock down* ko ia e fonua pea ‘i he lolotonga e *lockdown* ne fai ai ‘a e teuteu ki he ngaahi *clinic* kapau ‘e a’u ki ha taimi ko ē ‘e fu’u fiema’u ai pea ngāue’aki pē ‘i he ngaahi nofo’anga Makeke mo e ngaahi feitu’u ko ia na’e fai ia ‘i he lolotonga e ta’u ko eni ‘Eiki Sea 2020/2021 pea hoko ai mo e ngaahi huhu ta’ofi liliu e ngaahi Lao ke fakahoko pea ‘oku tau sio kotoa pē hono ola Sea he taimi na’e tō mai ai e Koviti na’a tau mateuteu pē ‘i hono fuesia e tafa’aki ko ia, lele lelei pē ‘a e ngaahi ngāue kehekehe ‘a e potungāue kei hoko atu pē hono fetuku hotau kāinga pea ko e taimi ko ia na’e kei maumau ‘a e misini *scan* ka ko e taimi ni ‘oku ‘osi ‘i ai e misini fo’ou ngāue’aki ‘i ai mo e ngaahi naunau ‘aisi ki hono tauhi e ngaahi faito’o ko ia ki he *Covid* mo e ngaahi mahaki kehekehe kuo kakato ia, ‘a ia ngaahi tokoni ia ‘a e ngaahi hoa ngāue fakamālō ai ki he Pangikē ‘Esia pehē foki ki he *High Commissioner* ‘a Nu’usila, ‘Aositelēlia pehē pē mo Siaina ‘i he fetuku mai ‘a e ngaahi naunau fai’aki ‘a e mateuteu ‘a e ngaahi potungāue ki he me’a ko eni pea ko u fokotu’u atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki hangē ko e me’a ko eni ‘a e Tokoni Palēmia ko e lipooti eni ia ko e ‘ū ngāue ko e ngāue ko eni na’e ‘osi ‘asi kotoa pē ia he lipooti ko eni ‘a e Sea ko ē ki he sōsiale kotoa e ‘ū me’a ko ia ko e ‘ū me’a eni ia kuo ‘osi. Kaikehe ‘ikai ke u lava au ‘o faitu’utu’uni ka te u ‘oatu pē kapau ‘oku mou fie malanga ki he me’a ko ia. Ko e toki ‘omai e lipooti ko eni ‘a ē kimui mai ‘a ia ‘oku tonu ke mou malanga leva he me’a ko ia.

Ko u tokanga atu pē kia moua Tongatapu 2 mo ‘Eua 11 he ko e kau Fakafofonga kotoa ia kuo nau ‘osi tali hikinima pē nautolu ‘i ai ha me’a ‘oku mo ...te mo tu’u pē te mo me’a ki ‘olunga ‘io me’a mai Tongatapu 2.

Tokanga ke fakakakato mai ngaahi fika ‘ikai hā mai ‘i he Lipooti Fakata’u ka hoko e Potungāue

‘Uhilamoelangi Fasi: Sea tapu mo e Feitu’u na tapu mo e Hou’eiki Mēmipa e Fale. ‘Io ‘oku mo’oni ‘aupito pē me’a ‘oku fai ki ai e feme’a’aki ko e lipooti eni ia ‘i he 2020 pea ‘oku faingata’a ke fai ha ngāue ki ai ‘a e kau ngāue lolotonga. Ko u tu’u pē au ia ke u ‘ai pē ke

fakatokanga'i he Fale 'oku 'i ai 'a e ngaahi fika 'oku totonu ke kau mai he ngaahi tēpile ka 'oku 'ikai ke kau mai koe'uhí ko e ha'u ko ē 'a e lipooti 2021 mo e 2022 ke fakakau mai mu'a e ngaahi fika ko ia koe'uhí 'oku mahu'inga ke vakai ki ai e fa'ahinga 'oku nau ngāue'aki 'a e lipooti ke nau lava 'o fakatotolo'i 'a e anga 'a e 'alu 'a e ngaahi me'a mei he ta'u ki he ta'u te u fakatātā'aki pē 'a e tēpile 'oku 'asi 'i he peesi 27 'e 'Eiki Sea tēpile taupotu ki 'olunga 'i he peesi 27, peesi 27 ko ia 'oku lahi 'aupito e ngaahi fika 'oku 'ikai ke 'asi mai 'i he tēpile ko ē hangē ko e fika hiva he ngaahi ta'u, ko u tui 'oku ma'u pē he falemahaki ka 'oku 'ikai ke fakahū mai 'a e ngaahi fika ki he 2018, 2019 mo e 2020 ko e 'ai pē ke fakatokanga'i he Fale koe'uhí ke ha'u e lipooti hono hoko ke fakakakato mai e ngaahi fika ko ē 'oku mahu'inga 'aupito ki he ni'ihi ko eni 'oku nau ngāue'aki e ngaahi lipooti ko eni. Ko e taha pē Sea ko e ki'i tēpile 'e taha 'i he peesi 27 ai pē tēpile 2 he peesi 27...

<007>

Taimi : 1105-1110

'Uhilamoelangi Fasi : Ko e tēpile eni 'oku fekau'aki mo e tupu'anga tefito 'o e mate 'i he 2020. Pea 'oku 'asi mai 'oku 'i ai 'a e ngaahi mahaki ia hē 'oku lahi taha pē ki he kakai tangata hangē ko e ngaahi mahaki he halanga toto, ko e halanga mānava pea 'oku 'i ai 'a e ngaahi mahaki ia 'oku lahi taha pē ia ki he kakai fefine. Ko e 'ai pē ke fakatokanga'i 'e he 'Eiki Minisitā Mo'ui mo 'ene Potungāue pē ko e hā nai 'a e me'a 'oku 'i ai e ngaahi mahaki ia 'oku lahi pē ia ki he kakai tangata mo e ngaahi mahaki 'oku lahi ki he kakai fefine ke fai ki ai ha ngāue. Ka ko hono fakakātoa Sea 'oku faka'ofa'ofa 'aupito 'a e lipooti.

'Oku fakafiefia 'aupito vakai hifo 'oku lahi 'a e ngaahi ngāue na'e fakahoko 'e he tafa'aki ko ia ki he mo'ui 'a e kakai *public health* ki he faka'ehi'ehi pea mo e tokanga lahi 'aupito 'aupito ki he mo'ui 'a e kakai pea 'oku kau ia he me'a 'oku tonu ke fai hano fakamālō'ia'i 'o e 'Eiki Minisitā ko eni mo 'ene Potungāue. Ko e ki'i me'a pē ia 'oku fai ki ai 'a e tokanga Sea mālō 'aupito.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Fokotu'u pea pou pou. 'Io 'Eua 11 me'a mai.

Taniela Fusimālohi : Mālō Sea. Ko e me'a pē 'oku ou tokanga ki ai 'oku mahino pē foki 'a e pōini ko e lipooti eni ia 'i he 2020 'ikai ko e 2021 'o hangē ko 'ene hā he'etau 'asenita. Ka koe'uhí kapau te tau 'ai pē ha ngaahi *issue* heni ke tokanga ki ai 'a e lipooti hoko ko ē kuo loto 'a e Palēmia ke fakakakato kātoa mai 'a e toenga 'o e 'u lipooti ko ē ki he 2022 ke a'u mai. Ka koe'uhí 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi me'a mahu'inga ia ko u tui 'e a'u ia 'o a'u mai ki he 'u lipooti ko eni kimui 'a e Potungāue Mo'ui. 'A ia ko e kimu'a ke u talanoa ki he lipooti ko eni 'a e Potungāue Mo'ui 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a lelei pea mo e ngaahi me'a 'oku tonu pē ke fai ki ai 'a e tokanga 'oku hā mai.

Tokanga fu'u lōloa e lipooti Potungāue Mo'ui kae 'ikai hangatonu ki he me'a 'oku mahu'inga

Ko e *content* ko ē 'o e 'u lipooti tautautefito ki he lipooti ko eni 'a e Potungāue Mo'ui 'oku ou tui 'oku fu'u lōloa pea 'oku ou mahino'i pē foki na'e tali 'e he Pule'anga ia ke fai 'a e lipooti 'aki e mōtolo ko eni ko e *score guard*. 'Oku 'omai 'a e ngaahi fakamatala ia fekau'aki mo e palani *TSDf* 'a e Pule'anga mo e anga 'enau fekau'aki ko e kau ngāue mo 'enau ako na'e fai 'o 'alu 'o a'u ki he fakatau *procurement*. Ko u tui ko e ngaahi fakamatala ia ko ia kapau 'e

‘ave ki he *annex* ko ē ‘o e lipooti kimui, pe ko e tuku ia he ‘oku tau ‘osi talanoa kitautolu ki ai he’ enau ‘u palani mo e *budget statement* ko ia ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga he taimi ko ia ‘oku ‘osi mahino ia ai ‘enau fekaukau’aki. Ka tau hangatonu pē tautolu he ngaahi lipooti he kanomate ko ē mo e kakano ko ē ‘oku tau faka’amu ko ē ki ai ke tau sio ange ko e hā ‘a e ola ‘oku talamai ‘e he lipooti ko eni ‘o hangē pē ko ‘etau faka’amu ki he toenga ‘o e ngaahi lipooti ke a’u mai.

Ko e me’a ko u tokanga ki ai ‘e Sea ko ē kuo fai e fakamālō ki he takiekina na’e fai mai ‘i he lolotonga ‘o e KOVITI pea ‘ikai ke u toe hanga ‘e au ia ‘o *repeat* atu pē toe ‘ai atu. Ka ko u fie talanoa ki he me’a ko eni ‘oku ‘asi ‘i he peesi 26. ‘A ia ko e fika 6 ko ē he fo’i tēpile ko e lahi ko ē ‘a e mate ko ē fanga ki’i pēpē. Ko u tui Sea ko e fo’i *issue* eni ‘oku tau toutou fanogo ai he *media* fakasosiale ‘a e mahe’a hake ‘a e hangē tokua ‘oku lahi ‘a e mate ‘a e fanga ki’i pēpē ‘i ha falemahaki. ka ‘oku ha mai ‘i he fika ko eni ‘a e fika ‘o e 2020 pea mo e fika ‘o e 2017 ‘oku hangē na’e puna ki ‘olunga ‘a e mate ‘a e fanga ki’i pepe pē ko e ha’a e ‘uhinga he fika. He kapau te tau tānaki ‘a e *convert* e fika ko eni ko ē ‘oku ‘i he me’afua ko ē ‘oku ‘ai mai, ‘a ia ko e anga pē eni ia ‘eku *convert* ko e toko 33 ‘i he 2020 pea 2019 ko e toko 20.

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga fakamolemole ko e ‘uhinga ko ‘etau taimi, te tau toe foki mai pē pea ke toe me’a mai pē he pēpē ka tau ki’i mālōlō koe’uhi ko ‘etau taimi. Tau ki’i mālōlō Hou’eiki miniti ‘e 15.

(Mālōlō heni ‘a e Fale)

<008>

Taimi: 1130-1135

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato.

(Pea na’e me’a hake leva ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato, Lord Tu’ilakepa ki hono me’a’anga)

<009>

Taimi: 1135-1140

Sea Komiti Kakato: Mālō e laumālie Hou’eiki. Hou’eiki ‘ikai te u toe fakalōloa koe’uhi pē ko ‘etau taimi mou mea’i pē me’a na’e ‘omi ‘e he Sea Fale Aleá, toe pē ‘etau lipooti ‘e ua pea ko u faka’amu pē ke ‘uhī ke fakakakato ka tau tutuku he ho’ataa ni. Me’a mai Fakafofonga ‘Eua 11.

Tokanga ke fakakakato mai fakamatala ki he fakautuutu lahi e mate fanga ki’i pēpē mei he 2017-2020

Taniela Fusimālohi: Sea mālō. Na’a ku ngata foki ‘i he Fika 6 ko ē he fo’i tēpile ko ē he peesi 26 ko e tēpile fakalukufua foki eni he ko e tēpile eni ‘oku ne talamai e fakatātā fakalukufua pea ko e faka’amu pē ke fakakakato mai ke a’u mai ki he 2021 pē ko e 2022 ka na’a ku talanoa he Fika 6 he mate ko ē ‘a e fanga ki’i pēpē ‘a ia ko e uike 28 ki he ‘osi ‘a e ‘aho ‘e 7 hono fā’ele’i. ‘A ia ko e 28 ‘o e ki’i pēpē ‘i he ‘i heene fa’ē ‘a ia ‘oku hā mai e ngaahi fika ‘oku hangē ‘oku ko e anga eni ko ē ‘eku hanga ko ē ‘o fika’i ko e 2020 na’e hangē na’e mate ai e fanga ki’i pēpē

‘e toko 30u tupu. Ko e 2019 ko e toko 20 tupu pea 2018 hangē ha toko 20, 20 tupu pē mo ia ka na’e toko, hangē na’e toko 30 tupu mo e 2017 pea ‘oku hangē ‘oku ha’u ha fehu’i pē ko e, pē na’e ‘i ai ha me’a makehe na’e hoko he 2017 mo e 2020 na’e ki’i puna ai ‘a e fika ki ‘olunga. Ka ko u tui ko e tēpile mahu’inga eni ke fakakakato mai mo ha fakamatalá he ‘oku tau fanongo he *social media* na’e ha’u ai ‘a e ngaahi fehu’ia ‘o e tafa’aki ko ia.

Ko e, ko e Fika 7 ko e, kātaki ko e ko e ko ia ko e Fika 7 ko ē he tēpile ‘oku fekau’aki pea mo e mo e fakamole ē ‘a ia ‘oku ‘ikai ke kakato ‘oku ha’u pē ia ‘o ngata ‘i he 2017 ka ko u tui ko e fo’i fika eni ‘oku mahu’inga he kapau te tau ngāue’aki e patiseti ko ē ‘o e ta’u ni ‘a ia ko ‘etau sio eni ko ē ki he, ki he mama’o tahá ‘a ia ko e 2014 pea ‘oku hangē na’e 200, pa’anga ‘e 200 Tonga 54 ki he tokotaha.

‘Eiki Minisitā Lao: Sea, ko e ki’i kole atu pē ko e, ko e ta’u ni ia ‘e toki ‘omai ia he lipooti e ta’u kaha’ú.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Minisitā Lao: ‘Ikai ke lava ia ‘o ma’u he ta’u ni.

Sea Komiti Kakato: ‘A, ‘e kau Fakafofonga ko e, ka ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku, nau fakatokanga’i pē ‘e au ‘i he me’a ko ē na’e me’a ki ai ‘a Tongatapu 2 fekau’aki mo e ‘ū fika ē ka ko ē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fika ‘oku ‘asi mai ai pea ‘oku mahino leva ‘oku ‘ikai ke ai ha fika ai

Taniela Fusimālohi: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Ko e talu pē ia mei ‘aneafi ka kuo ‘osi mahino pē ki he kau Mēmipa motu’a he Fale ni he ‘ikai pē pea ‘e ‘ikai ke ‘omai tukukehe kapau ‘oku mea’i he Feitu’u na ha fika pea ‘oku totonu ke ke ‘omai ke me’a ki ai e Pule’anga ‘oku ke mea’i e fika ko ia.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea ‘a ia kapau ko e 254 ‘a e 2014 kapau ko ‘etau fika he patiseti ko ē ‘o e ta’u ni ‘oku ‘osi liunga ua ia kuo 520 ia *per head* ē ‘a ia ‘oku *indicate* mai heni pē ‘oku talamai heni ‘oku kamata ke mamafa ange ‘a e, ‘a hono tauhi e kakaí ‘i he’enu tu’unga fakamo’ui lelei ‘a ia ko e ki’i me’a pē ia ko u tokanga ki ai na’a lava ke fakakakato mai ia he lipooti hoko ke kakato ka tau lava ‘o sio lelei ki he me’a ko ia he ko u tui lahi ko e mahalo ko e fakamole lahi ‘oku ha’u ki he ‘elia ko eni ‘o e *NCD* ‘i he tafa’aki ko ia. Pea ko e fehu’i ia pē ko e *NCD* pē ko e tokoto ko ē ‘i falemahaki ‘o fakaakeake pē ko e hā ‘a e tu’unga he ē he koe’uhí ko ‘ene tu’u ko ē he taimi ni ‘oku ‘osi mahino mai foki ‘oku tau hanga ‘o ‘ave ki tu’a ‘a e ma’u faito’o. ‘A ia ko ‘etau ō atu ko ē ki falemahaki he Va’a e *Pharmacy* e me’a mai mei ai ha’atau faito’o ‘oku fakangatangata pē ia ‘oku tau ō leva talamai ia ke tau ō tautolu ki he ngaahi *pharmacy* ‘i tu’a ‘o ma’u mei ai ‘a e faito’o ‘a ia ‘oku mahino pē ia kuo kamata ke ‘alu e *cost* ia ki ‘olunga.

Tokanga ki he tokolahi ‘a e kau toketa ‘oku vahe ki he ngaahi falemahaki

Ko e 9.1 he tēpile ai pē ‘i he peesi 27 ‘oku mahino mi ai ‘a e ‘a e fo’i fika mahu’inga eni ki he kau toketā he ē, ‘ikai ke mahino ia pē ko e kau Toketā ‘a tautolu ‘e toko fiha ‘i he tu’u ko ē tēpile ka ‘oku mahino foki ‘oku ‘i ai e *ratio* ‘a e *WHO* ‘oku ngāue’aki ko e ko e toko 1000 kotoa pē ko e toketā ‘e taha ‘a ia kapau leva ko ‘etau tokolahi ko e toko 1000 he ‘oku totonu ke a’u ki he toko 100 ‘etau kau Toketā. ‘A ia ko ‘ene tu’u ko ē pea ko u fakatātā pē ‘a ia o e

falemahaki ko ē ‘i ‘Eua ‘oku toko 5000 ‘a ‘Eua ‘oku ‘ikai ke toko 5 e kau Toketā ia ‘oku toko ua pē nai pē toko tolu. ‘A ia ‘oku mahino pē ko e tokolahi ka ‘oku hā he lipooti ‘a e ngaahi ako ko ē ko ē ‘oku fai he kau Toketā ke fakamahino ‘i angé pē ko e hā ‘a e ‘a e tūkunga ko ia ko ē ‘etau fakatoketaa ‘i e ngaahi falemahakí ka tau fiemālie he ‘oku mahino foki kiate au ‘oku faka’atā mo e kau Toketā ke nau fakalele ‘enau ngaahi kiliniki ‘i tu’a. Pea ‘oku ou tui ka toko si’i ‘oku ‘i ai leva e *stress* pea mo e ta’ota’omia ‘i he ivi faifatongia ‘o e Toketā kapau ‘oku pehē. ‘A ia ko e, ko e fo’i me’a ia ko ia.

Tokanga fu’u ma’olalo e silini vahea he Patiseti ki hono tu’uaki ‘aki e me’a ko e mo’uilelei

Ko e peesi ko eni hono 27 mo e 28 ‘oku hā mai ai ko e kongā lahi ‘o ‘etau patisetí pea ko e vahe tolu ‘e taha ‘oku ‘alu ki he mahaki ko eni ‘o e *NCD* ‘i he ‘i he halanga toto ē. Pea ‘oku ou tui ‘oku totonu ke ‘ai mahino mai he lipooti hokó ko e, ko e hā ‘a e ngaahi fika totonu mo fakalukufua’i mai ka ko u tui ‘oku a’u ia ki he peseti ‘e ...

<009>

Taimi: 1140 – 1145

Taniela Fusimālohi: ... 60 tupu ‘oku nau mo’ua ‘i he mahaki ko eni.

‘I he peesi 48, ‘oku hā ai ‘a e patisetí pea ‘oku ‘asi lelei mai heni ‘a e mahino mai ko e polokalama 3, tokangaekina ko ē mo’uilelei. ‘A ia ko e peseti ‘e 54 ‘o e patisetí ‘oku ‘alu ki ai. ‘A ia ‘oku fekaukau’aki pe fakatātā mo e me’a ko eni na’e hā he tēpile ko ē he peesi 26. Pea ‘oku ‘i ai e ki’i me’a heni ‘oku ou tokanga ki ai he peesi 49, ko e me’a ko eni ki he tokoni’i ko ē mo’uilelei. ‘A ia ko e *health promotion* ko ē ‘oku ‘ange ki he *Tonga Health*, ko e \$600000. ‘Oku ou tui Sea ko e fo’i me’a ko eni ‘oku *under funded*, ‘oku fu’u ma’ulalo ‘a e silini ‘oku ‘oange ki heni.

‘Oku lele e ngaahi polokalama *zumba*, ko e fakamālohisino pongipongi, ko e lele he halá. ‘Oku fai pe ‘e he kau tangata mo e kau fefine, ko ‘enau *volunteer* pē ia ‘anautolu ke nau fai. Pea ‘oku ou tui ka ‘oange e seniti ke lahi, ‘e toe lahi ange ngaahi polokalama pehē hono fakalelé. He ‘oku ‘i ai ‘a e kau tangata ia ‘e ni’ihi ‘oku nau ‘omai ‘enau ‘ū kulupu tautautefito ki he kakai fefiné, ‘osi pea ‘oange mo e fale’i ki he kaí.

Ka ‘oku ou tui ko e fo’i patiseti ia ko ē ‘oku tonu ke toe taha hake ia ki ‘olunga ‘aupito ia he ko e fa’ahinga eni ia ‘oku nau a’u atu nautolu ki he ngaahi koló ‘o fai e ngaahi polokalama ko eni ki he palopalema ko eni ko ē ‘i he fu’u sisinó.

Tokanga ki he ta’ekakato ngaahi fakamatala ‘oku ha mai he lipooti fekau’aki mo e fanau ma’u fānau kei ta’u si’i

Ko e peesi hono 54 Sea ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fakamatala ia ‘oku ou tui ke toe ‘omai ange ke kakato angé he koe’uhí ‘oku ki’i fakaloloma e ‘ū fika ‘oku hā aí. ‘A e kau ma’u fānau ta’u iikí, ta’u 13 ‘oku toko 1, ko e 14 ko e toko 1 ‘o a’u mai ki he ta’u 17 ko e tokolahi taha ko e toko 33. Ka ‘oku ‘ikai ke mahino ia pe ko e hā e me’a ‘a e Potungāue Mo’uí pea mo e Potungāue

Fakamaau'angá pea mo e Potungāue Polisi 'oku fai ki he ngaahi. He 'oku ou tui ko e fu'u hia eni 'oku fai ko eni.

'Oku 'ikai ke fakahā mai ia he līpooti ko ē 'Ateni Senialé pe 'oku fai ha ngāue ki he fika ko ē pe 'ikai. He koe'uhí ko e tu'unga ko ē 'oku 'i aí he 'oku pelepelengesi 'aupito 'a e fika ko iá. He kapau te tau toe sio'i he peesi 54.

'Eiki Minisitā Lao: Sea, 'oku 'asi ia he Līpooti ko ē 'a e pilīsoné, 'a e ni'ihī ko ia 'oku nau fihia tamaki he ngaahi hia ko iá, mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Minisitā Lao Tokoni Palēmia, 'e Fakafofonga mo'oni 'aupito e me'a 'okú ke me'a 'akí 'oku pelepelengesi. Ka ko e 'omi pe foki e līpooti ke mou me'a ki ai. Ka 'i he taimi ko ē 'okú ke me'a'akí, me'a mai leva e kakai e fonuá he opé pea he'ikai ke u lava au 'o toe ta'ofi e me'a ko iá, 'a e me'a ko ē 'okú ke me'a'akí. 'O hangē leva 'oku 'ikai ke fai ha ngāue 'a e Pule'angá ki ai ka ko eni 'oku me'a mai 'a e Minisitā Lao mo Tokoni Palēmiá 'oku 'i he līpooti ia 'a e Pilīsoné.

'A ia 'oku mahino mai 'oku 'i ai e ni'ihī 'oku fai e ngāue e laó ki ai mo 'ene 'asi 'i he feitu'u ko ē, tapu pe mo ia. Mahino 'oku 'i ai e ngāue pōpula he 'oku tau mea'i pe 'oku 'ikai totonu e ngaahi. Ka ko e faingata'a lahi taha ia 'oku hoko hotau lotolotonga he taimi ní, me'a mai.

Taniela Fusimālohi: Ko ia, mālō Sea pea 'oku fakamālō ki he fakama'ala'ala ko ia 'oku mahino pe. 'Oku 'i ai pea mo e ngaahi fika foki ko eni he peesi 95 'a e kau ma'u fānau ta'e'iai ha husepanití. Pea 'oku ou tui pe 'oku 'i ai pe mo e ngāue ki ai 'a e Potungāue Fakamaau'angá ki he tauhi 'o e fānau ko eni.

Tokanga ki he peseti 83 tokolahi taha e mate he mahaki 'o e tō'onga mo'ui

Ko hono fakalukufuá Sea te u foki mai ki he tafa'aki ko ē 'o e NCD, 'oku mahino mai ko e peseti 'e 83 'o e kau pekia 'i he līpooti ko e ngaahi fakamatala 'a e Potungāue Mo'ui ko e pekia 'i he ngaahi mahaki ko eni fekau'aki mo e NCD. 'A ia ko e mafu, toto ma'olunga pea mo e suká.

Koe'uhí ko e me'a foki eni 'oku mamafa kia kitautolu koe'uhí ko e hā mai ko ē he patiseti 'oku 'alu ke toe lahi ange e patiseti ia 'oku fiema'u 'e he Potungāue Mo'ui kae lava 'o faito'o. Pea ko u fakamālō 'i he fanongo ko eni 'oku 'i ai e fakakaukau ko ē ke 'omai 'a 'etau kiliniki ko ē ki he suká pea 'oku ou tui ko e me'a kehe pe ia.

Ka ko e tauhi ko ē 'a e mo'uilelei 'a e fa'ahinga ko eni koe'uhí ko e ngaahi fiká eni ia. Pea 'oku ou pehē 'i he ngaahi fika ko ē 'a e Potungāue Mo'ui ko e peseti 'e 99 'o e kakai ia ko eni he ta'u 25 – 64 'oku nau tu'u lavea ngofua 'aupito, 'aupito pe nautolu ia.

Ko 'enau fika ko ē 'i he 2016 'oku 'ikai ke u toe ma'u 'e au ha'anau fika kimui. Ko e peseti 'e 55 e kakai fefiné 'oku nau fu'u nge'enge'e, sisino nge'enge'e pea peseti 42 'o e kakai tangatá. Ka ko hono fakalukufua Sea 'oku kau pe 'a e ngaahi līpooti ia ko eni he līpooti mahu'ingá ka ko e 'ai hake pē he motu'á ni ia e ngaahi me'a pehē koe'uhí he 'oku tau 'amanaki atu pe foki 'e 'omai e līpooti kakato 'aupito 'aupito mo e ngaahi tēpile ko eni 'oku fai ki ai 'a e talanoá ke kakato ange koe'uhí ke tau ma'u e fakatātā fakalukufuá.

Pea ko e faka'osí fakamālō ki he Potungāue Mo'uí he ngaahi ngāue kotoa pē 'oku tau lave ai tauhi e tu'utu'uni ...

<010>

Taimi: 1145-1150

Dr. Taniela Fusimālohi: ...mo e tu'unga mo'ui lelei 'o e fonuá. Mālō Sea.

Pālōti'i 'o tali Lipooti Fakata'u Potungāue Mo'ui ki he 2020/2021

Sea Komiti Kakato: Fokotu'u pea poupuu. Ko ia 'oku loto ke tali e lipooti fakata'u ko ení fakahā loto ki ai hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhilamoelangi Fasi, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, *HSH* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. Loto ki ai e toko 14.

Sea Komiti Kakato: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai fakahā mai he founa tatau hiki nima.

Kalake Tēpile: 'Ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

Lipooti Fakata'u e Potungāue Toutai 2021/2022

Sea Komiti Kakato: Mālō. Hou'eiki ko e Lipooti Fakata'u e Toutai 'a ia na'e tukuhifó. 'Oku 'i ai ha taha 'oku 'i ai ha'ane me'a 'oku tokanga ki ai? Mou mea'i pē ko e lipooti ko ení 'oku mahino pē tu'unga 'oku 'i ai. Me'a mai 'Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Pea tapu pē mo e Feitu'u na mo e kau Mēmipa e Komiti Kakatō kae fai atu pē ha lavelave ki he lipooti ko ení. Ko e kau eni ia he lipooti lelei pea kakato pea 'omai taimi ki he Falé ke fai ki ai ha talanoa. Pea ko e talanoa ko ē 'anenai 'a e lipooti ko ē 'a e *PSC* ki he *CEO* pē 'e taha na'a ne maa'usia 'a e ngaahi naunau 'o e *CEO*, 'oku 'uhinga ia ki he *CEO* ko eni 'a e Potungāue Toutai, Halafihī. Pea 'oku fakamālō ki ai koe'uhí na'e hōhōhoa pē 'ene faifatongiá mo e hotau taha kuo tō tau, Semisi Fakahau 'i he 'elia ko ení pea 'oku tau sio ki he fakalaka lahi kuo hoko 'i he tafa'aki ...

'Eiki Palēmia: Sea kātaki pē ko e 'uhingá pē ko 'etau lekooti ke ki'i fakatonutonu si'i pē. 'A ia ko e tokotaha pē na'e mahulu hake mei hono fai hono fatongiá. 'A ia ko e 'uhingá na'e fai pē fakatatau pē ki honau fatongiá 'a e kau *CEO* ko ē ka na'e 'i ai e tokotaha na'e 'ova ia 'i he fatongiá 'o toe lelei ange. 'A ia ko e 'oatu pē ko e 'uhingá na'a pehē na'e 'ikai ke fai he kau *CEO* ko ē honau fatongiá. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Fakafofonga.

Taniela Fusimālohi: Mālō Se.a

Sea Komiti Kakato: Me'a mai pē Feitu'u na ia he lipooti. 'Oua te ke toe me'a mai he hingoa ha taha he 'oku 'asi mai pē he lipooti ko ē na'a tau toki paasi 'etautolu 'oku, na'e 'i ai e

tokotaha. Ka 'oku 'ikai foki ke mea'i he Fale ni ka 'oku kau mo e motu'á ni ia he 'ohovale ho'o me'a mai 'aki e hingoa e tokotaha ko iá. Tau faka'ehi'ehi pē koe'uhí, hā leva e ongo'i 'a e ni'ihi e kau CEO, kae kehe ko u tuku atu ki he Feitu'u na. Ko 'ene maau pē Feitu'una 'oku tau pāloti.

Faka'amu ke 'i ai ha lao ke ne tokangaekina e veve pelesitiki ke 'oua uestia me'amo'ui 'oseni

Taniela Fusimālohi: 'Io. Kole fakamolemole atu Sea 'i he, na'e 'ikai pē ke 'uhinga pehē. Na'e 'uhinga pe ia ke, koe'uhí ko e potungāue.

Ko e peesi 29 Sea 'oku hā mai ai 'a e tefito'i fatongia ko e potungāue. Pea 'oku ou tokanga ki he'enu ngāue ko eni ki he tafa'aki ko ē ki ha founa ke tu'uloa ai e me'a mo'ui ko ē 'i 'oseni. Pea 'i he peesi 30 'oku fai ai e talanoa ki he, ki he konivēsio ko eni ki he ngaahi me'a ko ē 'o tahí ē, 'a ia ko e peesi 30 pea ko e palakalafi ia hono uá. Ko e palakalafi ko ē hono tolú 'oku 'i ai 'a e talanoa ai ki he 'uli'i ko ē 'oseni mo e, mo e lahi ange 'esiti 'oku to'o 'e he 'oseni koe'uhí ko e, ko 'etau ngāue ko ē 'i 'uta ko ē 'o to'o e 'akaú pea 'oku pau ke hanga 'e he, 'e he tahí ia 'o to'o e kongá 'o e carbon dioxide ko ē 'oku tukuange mai ki he 'etimosifiá. 'A ia ko e peseti 'e 30 'oku to'o ia 'e he tahí pea to'o e 20 'i he 'etimosifiá. Ka ko 'ene lahi ange ko ē kāponi pea 'oku to'o ia 'e he tahí pea 'oku konahia ai 'a e me'a mo'ui.

Ko e, ko 'eku fehu'i 'a'aku 'i he tafa'aki ko eni koe'uhí na'e 'i ai foki 'a e talanoa ki he tafa'aki ko eni 'o e pelesitiki. He ko e, ko e fakatatau ki he lipooti mei he fakataha ko ē 2019 'a e kau Fale Aleá na'e 'i ai 'a e fakamatala ai 'o pehē, ko e 'aho kotoa pē ko e toni 'e 8 miliona 'o e pelesitiki 'oku laku ki tahí. Pea ko e peseti 'e 80 ai ko e laku pē 'etautolu ki he me'a ko ē 'oku tau ngaue'akí. Pea 'oku pehē ko e peseti 'e 40 'o e laku ko ē ki tahí 'oku fai ia he ngaahi fonua ko eni 'oku nau tu'u takatakai he 'Oseni Pasifiki. Tau tu'u foki tautolu 'i loto. Pea 'i he savea na'e fakahoko 'o to'o atu 'a e ika mei Nu'usila, Fisi mo Ha'amoá pea mo Easter Island 'o mahino mai ia 'oku peseti 'e 97 'o e ika ia ko ē na'a nau hanga 'o sivi 'oku 'osi ma'u e pelesitiki ia 'i he fanga ki'i iká.

'A ia 'oku 'uhinga ia 'oku, 'oku 'ikai foki ke tau toe hanga 'o fakafoki e pelesitiki hangē ko e ukamea ke 'ave ke toe 'ai tu'o ua. Ka ko e me'a ko ē 'oku hū ko ē ki he pelesitiki 'oku 'ikai ke biodegradable pe movete 'o 'osi. Ka 'oku movete ia ki he fanga ki'i me'a ia 'oku iiki ange ia kae kei pelesitiki kona pe ia. Pea ko e me'a ko ē 'oku fai ko ē ki ai 'a e tokangá koe'uhí ko 'ene hanga ko ē 'o, 'a ia 'oku 'alu ia ki he lēvolo 'oku ui ko e micro, micro plastic. 'A ia ko 'enua fakafuofua ko e a'u ko ē ki he 2050 ...

<002>

Taimi: 1150-1155

Taniela Fusimālohi: .. a'u ko ē ki he 2050, 'oku lahi ange 'a e me'a pelesitiki pehē ia 'i tahí 'i he fanga ika, ka 'oku tau tokanga foki he 'oku hā mai 'i he peesi 58 ko ē 'o e lipooti 'o talamai ai 'a e me'a ko ē 'oku tau fai ko ē 'etau export atu 'a e tuna, 'a e valu e, 'a ia 'oku meimei 9 tupu miliona ma'u mei ai, ko e me'a ko ē 'oku hoko ki he hoko, ko e ma'u'anga mo'ui ko eni ka faifaiangé 'oku 'i ai ha 'aho kuo 'oatu 'etau ika pea sivi hake 'i he fonua ko ē 'oku tau 'ave ki ai 'oku ma'u ai ha fa'ahinga me'a pehē, 'oku ou tui ko 'ene 'osi 'aupito ia 'a e tafa'aki ko ia ki he 'etau ika pehē.

Ka ko e faka'amu foki ke 'i ai ha'atau lao, ha'atau lao ki he ta'ota'ofi hono ngāue'aki 'a e pelesitiki, he 'oku ou tui 'oku 'i ai 'a e ngaahi fonua ia 'i he Pasifiki 'oku na u 'osi lava 'o fai 'a e ngāue ko eni. Ka ko e anga ia 'o e vakai'i mo e fokotu'u na'a lava ke fai mo tau fai ā ha ngāue he taimi ni ki he pelesitiki. 'Oku mahino pē kiate au 'oku 'i ai 'a e ngaahi kemipeini 'oku lolotonga hoko.

Malava ki ha Mēmipa taautaha ke fa'u ha lao ki he pelesitiki

Sea Komiti Kakato: Ka u ki'i tokoni atu pē ki he Feitu'u na e. Koe'uhi ko 'etau tu'utu'uni mo 'etau Konisitūtone hangē ko ia ko e me'a 'oku ke me'a atu ki ai fekau'aki mo e lao e pelesitiki, 'oku 'atā ki ha Mēmipa 'i he Fale ni fakafo'ituitui ke ne fa'u ha lao 'o hangē ko e me'a ko ē 'oku ke me'a mai 'aki. Te ta u fu'u fai 'etautolu ke falala ki he Pule'anga, lava pē ia 'e he Mēmipa 'o e Feitu'u na, lava 'e he kau Fakafofonga 'o e Kakai, 'e he Hou'eiki Nōpele 'o fa'u 'a e lao, pea 'omi ia ka kuo pau pē ke tau fou 'i he founga ko e *format* ko ē 'o e fa'u lao. Ko e 'ai pē ke nounou he ko e tu'o 3 mahalo eni 'eku fanongo hono 'ohake 'e he Feitu'u na 'a e me'a ko eni, ka 'oku ou kole pē ki he Feitu'u na ke fēfē mu'a ke ke, pē 'e lava pē 'o fa'u mai ha lao, 'o fekau'aki mo e, 'oku 'i ai pē lao ki he pelesitiki ka ko e milemila 'oku hangē kiate au ko e lao ko ē 'oku 'i he *PUMA* 'a pē, 'a e lao ko ia, kae hoko atu 'a e Feitu'u na.

Fakamālō'ia e ngāue e Potungāue Toutai ke fakaili ngaahi me'a mo'ui 'i 'oseni

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Pea ko e ngaahi kongā kehe 'o e līpooti ko u fakamālō au 'i he ngāue ko eni 'oku fai ki he, ki hono fakaili 'a e me'a mo'ui 'i 'oseni pea tufa atu ki he kakai he 'oku hā mai 'i he ngaahi kongā kehekehe 'o e līpooti 'a e ngaahi me'a kehekehe 'oku na u feiniga ke tufa atu mo vahe koē 'a e *SMA* ki he kakai ke na u fakaili ai 'a e me'a mo'ui ke ma'u mai ai ha'anau mo'ui, pea 'oku fakamālō au ki he fatongia ko ia hono fakahoko 'e he potungāue 'oku lelei 'aupito.

Ko e faka'osi Sea ko e tafa'aki ko eni ko ē ki he toutai 'a ia 'oku ha mai 'i he peesi 86 'a e lahi ko ē ko ē 'o e ola 'o e toutai 'i he toni, 'a ia ko e mahino mai ko e *yellow fin* ko ia 'oku lahi taha hono ma'u ko ē 'o 'oatu koē ki tu'apule'anga. Ka ko e fakamatala mai ko eni koē 'a e līpooti koē ki he me'a ko ē ki hono pule'i 'o tahi, pea 'oku 'i ai 'a e, ka tau sio ange pē ke tau hoha'a ki he me'a ko ē 'oku fai ko ē 'i tahi ko ē he 'oku kau foki ia 'i he lao ko ia, 'a e fakatau ta'efakalao ko ē 'o e ika pē ko e fika ko eni ko e fika totonu pē ia, ka 'oku ou tui 'oku 'i ai 'a e fika ia ai 'oku mole koe'uhi ko e fakatau ta'efakalao atu 'o e ika 'i he ngaahi kongā tahi ko ē 'oku 'ikai ko ē ke pule'i 'i he me'a.

Tokanga ki he hoha'a Potungāue Toutai 'ikai ha me'angāue ke tokoni kau polisi hono le'ohi tau potutahi

'I he faka'osi 'oku 'i ai 'a e talanoa 'a e līpooti ia ko eni ki he tafa'aki ko eni he 'ikai ke 'i ai ha me'angāue ke nau fai ko ē ngāue ki he tafa'aki ki hono malu'i ko ē 'etau ika. Ko e me'a ko eni 'oku mahino mai 'i he'emaui 'a'ahi ki *Cook Island* ki he fakataha ko ē na'e fai ai, 'oku taha pē 'a e senitā ko ē 'oku nau hanga 'o fai 'a e ngāue ko eni ki he tokanga'i ko ē 'o honau potutahi, pē ko 'uta pē ko e 'atā 'enau fakahoko fakalukufua 'a e ngāue, ka 'oku ou tui ko e me'a 'oku tokanga ki ai 'a e potungāue ko e 'ikai ke 'i ai ha me'angāue ke fakahoko 'aki 'a e fatongia ki hono tokoni ki he kau polisi pea mo e kau sotia ki hono le'ohi hotau potutahi. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki ko e me'a pē eni ia 'oku fekau'aki pea mo hono fakatokanga'i he me'a 'i he līpooti, na'e 'i ai ha fehu'i 'a e Feitu'u na ki he potungāue.

Taniela Fusimālohi: 'Ikai Sea, 'ikai ke 'i ai ha fehu'i ko e fakamatala 'uluaki pē ena 'oku 'i ai pē 'oku 'i ai ha fakakaukau ko eni ke 'i ai ha me'a ki he lao pelesitiki.

Sea Komiti Kakato: 'Io, 'oku 'i ai ha fa'ahinga me'angāue te ne lava 'o vakai'i pē te ne 'ilo 'a e 'ū vaka ko ē 'oku nau hū ta'efakalao, 'i ai foki 'a e me'a ko e **U**, mo e *unlimited*, 'a ia ko e *IUU* ngalo 'i he motu'a ni, 'a ia ko 'enau me'a pē 'oku na u fai ko e kaiha'a ika pē, 'oku 'i ai ha me'a ngāue 'e lava ke tala 'aki eni, me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Mālō Sea, tapu mo e Feitu'u na tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Fekau'aki ko eni pea mo e toutai ta'efakalao mo ta'e līpooti 'a ia 'oku fa'a ui ko e *IUU fishing*, pea 'oku mahino 'aupito pē lahi ia ko ē he Pasifiki, he mahino 'aupito pē ia ko Tonga ni ia 'oku 'ikai ke kau 'etau tuna 'atautolu pē ko e lahi 'o e tuna ko ē 'oku tau 'ave 'i he lahi, 'a ia ...

<005>

Taimi: 1155-1200

'Eiki Palēmia: ...ngaahi fonua ko ē ko Solomone, Kilipati 'oku nau lahi ange nautolu ia 'ia tautolu, kaikehe ko e 'uhinga pē he 'oku tau 'i he 'oseni tatau pē 'oku 'i ai e fiema'u ko ē ke fengāue'aki fakataha ki hono hanga ko ē 'o malu'i pē ko 'etau hanga 'o siofi hotau potu tahi ko e 'uhinga ke 'oua 'e hoko e 'ū me'a pehē ni. 'A ia 'oku tokoni mai ai 'a e *FFA* 'oku 'i ai 'enau ngaahi sistemi 'oku nau lava 'o *track* pē ko 'enau siofi 'a e ngaahi vaka he nau fe'alu'aki holo pea kuo pau ke fakamo'ui foki 'enau ki'i *beacon* taimi 'e ni'ihī 'oku nau tamate'i 'enautolu ia pea 'oku kau ki ai mo 'etau ngaahi vaka *patrol boat* ko eni 'a e Kau Tau 'a 'Ene 'Afio. 'A ia ko e fo'i kongala lahi eni 'a e talanoa na'e fai ko eni 'ikai ke ngata pē 'i *Hawaii* ka ko e talanoa mo e *White House* pea 'ē anga fēfē 'etau tokanga'i ko eni hotau potu tahi pea kuo pau leva hangē pē ko 'eku toutou fakahoko atu Sea 'o kapau 'oku nau ō mai 'o 'ave ika lahi pehē ko e si'isi'i ...'a ia ko e toe mahino 'e taha 'oku lahi honau taimi 'i hotau potu tahi 'oku 'ikai ke tau 'ilo 'etautolu 'enau me'a 'oku fai. 'A ia te nau lava nautolu 'o fetuku mai 'a e faito'o konatapu, lava nautolu 'o fai 'a e ngaahi ngāue ia 'oku ta'efakalao he 'oku 'asi pē ia mei he fika ko eni e ngaahi ika 'oku mole 'oku lahi honau taimi ai pea 'oku fiema'u e Pasifiki ia ke tau fengāue'aki ko e 'uhinga kae lava 'o fakasi'isi'i 'a e hoko 'a e ngaahi me'a ko eni Sea, ka 'oku fai e ngāue ki ai, kau mo e sio ki he ngaahi *fix drone* 'a e fanga ki'i vakapuna ko eni 'oku 'ikai ke heka ai ha taha ia ke nau lava 'o tokoni'i 'a 'etau pehē 'a e ngaahi fonua. Ko e fo'i talanoa fakatātā 'oku ou fa'a ngāue'aki.

'Oku lahi 'a e potu tahi ia 'o Tonga ni 'i he hangē tau pehē ko e ngaahi *state* 'i 'Amelika tau fakatātā'aki pē 'a *California* pē 'oku tau meimei tatau pē. 'A ia ko 'etau vaka ko eni 'oku ne hanga 'o tokanga'i hotau potu tahi vaka pē 'e ua. 'A ia 'oku hangē ia ko ē ko e fa'a fakahua Sea 'oku fai 'oku hangē ia ha kā polisi 'e ua 'oku nau hanga 'o tokanga'i kātoa'aki 'a *California* mahino 'aupito pē ia 'oku faingata'a 'aupito. 'A ia 'oku fiema'u ia ke tau fengāue'aki ke lava 'o tokoni mai 'a e ngaahi fonua kehe he 'etau sio fakalukufua ki he lelei fakalukufua 'o e Pasifiki mo hono tokanga'i ke malu ange 'a e Pasifiki Sea, pea 'oku fai e ngāue ia ai mei he tafa'aki 'ikai ke ngata pē he tafa'aki faka'ekonōmika pē ko e tafa'aki faka-*security* Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Palēmia me'a mai Fakafofonga Hou'eiki Nōpele Fika 1 Ha'apai.

Poupou kuo taimi pe ke 'i ai ha Lao Pelesitiki 'a Tonga ni

Lord Tu'iha'angana: Sea ki'i miniti pē 'e taha. Tapu mo e Feitu'u na mo e Hou'eiki e Komiti. Ko u tu'u pē au he ko u mahu'inga'ia he me'a ko ē na'e me'a'aki 'e he Fakafofonga 'Eua 11 fekau'aki mo e palopalema ko eni ko u tui ko e fu'u palopalema fakamāmani lahi ia fekau'aki mo e me'a ko eni ko e pelesitiki pea ko u tui ko e me'a pē ia 'atautolu hangē pē ko ho'o me'a 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi tafa'aki kehekehe te nau lava 'o fakahoko e Lao, ka ko e 'uhinga tautefito ki ha ngaahi Lao lalahi pehē ni mo mahu'inga ki ha fonua 'oku fiema'u ia ke fakahoko he Pule'anga nau ma'u e kakai mo e kakai e Pule'anga ke nau fakahoko mahino ko e ngāue lahi eni ke fa'u ha ngaahi Lao pehe ni pau ke vakai'i e ngaahi me'a fekaukau'aki mo e me'a, ka ko u poupou atu au ia ke mea'i pē Sea uafu ko ena Fāua mo e me'a taimi 'e ni'ihi te 'alu atu pē kita mahalo kuo 'omai he tahi he ko e 'uhinga pē foki ko e ha'oha'o'i ko eni he ngaahi aa'i ko eni e ngaahi fo'i kongā ko ia 'a e pelesitiki pea ko u fakamālō ki he *Port Authority* nau feinga hotau tūkuingata ka ko e me'a hā mai ia ke mea'i he kakai e fonua 'a e me'a ko eni ko e pelesitiki 'a ia 'o 'alu atu 'o lahi atu ki he ngaahi fonua 'oku toe lahi ange me'a pehē, ka ko e poupou ki he kaveinga mahu'inga ko ia ki he 'Eiki Palēmia kuo taimi pē ke vakai'i ke hanga he Pule'anga 'o fa'u mai ha Lao pehe ni ke toe ...mou me'a atu ki hotau fonua kaungā'api Nu'usila mo me'a kamata ke nau 'asi mai 'enau fakasi'isi'i neongo 'oku te'eki ke to'o 'aupito 'a e ngāue'aki ko eni 'o e pepa mo e me'a ki he ngaahi me'a...ka kuo taimi pē he ko u tui ko e taimi pē eni ka ko e fo'i kaveinga mahu'inga ia poupou atu ki he Fakafofonga 'Eua ki he 'Eiki Palēmia ke vakai'i 'etau me'a ko ia ke fai mo ...he ko e fu'u palopalema lahi ia pea ka ne toe uesia hangē ko e me'a 'a e ngaahi māketi ko eni 'oku lava 'o fakamāketi atu ki ai 'etau toutai ma'u ha ngaahi me'a pehē pea uesia ongo lahi 'aupito ki he fonua mālō 'aupito Sea.

Tevita Puloka: Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Io me'a mai Tongatapu 1 pea hoko mai 'a Ha'apai 12.

Tokanga ki ha feitu'u malu'i makehe ma'a Kolomotu'a mo Sopu

Tevita Puloka: Tapu pea mo e Sea mo e fakataha 'eiki, ko 'eku fakahoha'a pē 'a'aku mahino e lipooti fai he ...

<007>

Taimi: 1200-1205

Tevita Puloka : ...'Eiki Minisitā ki he Potungāue. Ko e me'a pē Sea na'e tokanga ki ai e motu'a ni, 'o makatu'unga 'i he ngaahi potutahi ko eni 'oku lau 'oku tokanga'i makehe 'a ia 'oku ui pē ko ē ko e SMA. 'Oku mahino 'a e anga e tu'u ko eni 'a e potutahi fe'unga tonu mo Kolomotu'a pea mo e Sopu 'o Taufā. 'Oku mahino pē 'a e 'elia ia ko ē 'o Fangatapu 'oku 'osi 'i ai 'a e tu'utu'uni pau ki ai. Na'e fai 'a e faka'eke'eke 'a e motu'a ni ki he 'Ofisa Fale'i Fakalao 'a e Potungāue, 'aki e fakakaukau ke lava ke 'ai ha potutahi pehē 'o Kolomotu'a. 'Oku 'uhinga 'oku pehē Kolomotu'a, 'oku kau ai e Sopu-'o-Taufā. Pea mahino mei he fakahinohino na'e 'omai, he na'e 'i ai 'a e ngaahi talanoa na'e fakahoko mai ki he motu'a ni. Ko hono 'uhinga foki 'oku 'i ai 'a e kongā 'o Kolomotu'a ko Hfofa pea mo Puke. Pea ko e tu'utu'uni 'a e lao 'o fakatatau ki he fakahinohino fakalao na'e 'omai, 'oku 'ikai lava ha ngaahi kolo kehekehe ia 'o fakatahataha ke 'ai hanau SMA. Ko e kolo pē 'e taha ki hono matātahi, ka 'oku nau fokotu'utu'u

mai ke fakahū mai e lao ke lava ke ngofua ke fakatahataha ‘a e ngaahi kolo kehekehe ‘o nau ‘ai ha’anau konga potutahi makehe ‘o hangē ko e SMA ia.

Ko ia ko ‘eku fakamanatu atu pē ‘e au ki he 'Eiki Nōpele he ko e 'Eiki Nōpele ia ‘o Puke, ka ko e 'Eiki Minisitā Le’ole’o ia ‘o e Toutai. Ko u tui pē pe ‘oku ‘i ai ha fale’i ‘e ‘omai ki he tu’unga ‘o e ngāue ko ia na’e fai ai ‘a e pōtalanoa ‘a e motu’a ni pea mo e fale’i fakalao ‘o e Potungāue. He ‘oku te faka’amu pē ke lava ke loto lelei pē ‘a e 'Eiki Minisitā Le’ole’o ki he Toutai, kae pehē ko e 'Eiki Nōpele ia ‘o Puke ke mou fakatahataha mai ke tau talanoa’i mo e kāinga ‘o Kolomotu’a, ke tau lava ‘o tau ‘inasi kotoa pē fakataha ‘a e kolo ‘e 3 ko ia ‘i he SMA pē ‘e taha pea ke tau ngāue fakataha. Ko hono ‘uhinga he ‘oku ou manavasi’i na’a ‘ohovale kuo tau feme’a’aki holo kitautolu kae kē e kāinga ia he fu’u potutahi. Pea ko e faka’amu pē ia Sea ko e tuku atu pē ‘a e tokanga ‘a e motu’a ni ki he Potungāue ko eni mo e ngāue ‘oku ou kei muimui’i pē ha taimi ‘e fakahū mai ai ‘a e lao ko ia. Fokotu’u atu, mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Sai pē ko e me’a ko eni toki fai ha’amou feme’a’aki ai mo e Eiki Nōpele ka tau hoko atu mu’a tautolu ki he lipooti fakalotofale ia hangē ko e me’a ko eni ‘oku me’a ki ai ‘a e Fakafofonga Fika 1. Me’a mai 14.

Fokotu’u pea poupu ke pālōti’i e lipooti

Mo’ale Finau : Tapu atu ki he Feitu’u na 'Eiki Sea, sio atu ki’i miniti si’i pē ko u tui pē te tau paasi pē lao ko eni. Sea ko u tu’u pē ke u poupu atu ki he lipooti ko eni. ‘Oatu ‘a e faka’apa’apa ki he tangata’eiki Minisitā kuo ne mama’o atu 'Eiki Sea. Ko u tui ko e ngaahi ngāue lelei kotoa pē ‘oku fai ‘oku totonu ke sivi ia mei he *community* 'Eiki Sea, ‘A ia ko e lipooti ko eni ‘oku ‘ikai ha’aku toe lau ‘aku ia hono fakalūkufua kuo ne ‘osi ‘omai ‘e ia 'Eiki Sea ‘a e lelei mo e ngaahi lelei ‘e a’usia ‘e he kakai ‘o e fonua.

Sea ‘oku ou ki’i tokanga pē au ki he polokalama ko eni hono fakalalakaka’i ‘o e ngaahi polokalama toutai tu’uloa lave ki ai 'Eiki Sea ‘a e lipooti. 'Eiki Sea ko e fakakaukau ko ē ‘o e tu’uloa ‘oku fiema’u ha *resource* ‘oku lahi pea toe ngaahi polokalama ‘e toe lelei ange ke ne lava ke ne fakaa’usia ‘a e fo’i fakakaukau ko ia. ‘Oku mea’i pē ‘e he Feitu’u na 'Eiki Sea ko Ha’apai ko e peseti lahi taha ‘o e ‘oseni ko ē ‘o Tonga ni ‘oku ma’u ia ‘i Ha’apai. Pea ‘i he’ene pehē 'Eiki Sea ‘oku lave mai ‘a e lipooti ko eni ‘a e CEO pea pehē ki he Minisitā, ‘oku na ngāue’aki ‘a e fo’i lea ko e *priority*. ‘A ia ‘oku ‘uhinga 'Eiki Sea ko e fakasio ‘e he Potungāue ‘a e me’a ke fika ‘uluaki pea fika ‘uluaki ia. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi me’a ia ‘e to’o ia ‘o tuku mei mui 'Eiki Sea ke ‘oua na’a fehūfaki te ne lava ‘e ia ‘o fakapalopalema’i ‘a e ivi fakapa’anga hotau fonua ni Sea.

‘Oku te’eki ai ke ‘asi ha faama mokohunu ‘i Ha’apai 'Eiki Sea. Ka ‘oku ‘asi he polokalama ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi faama fo’ou mahalo ‘oku 8 na’e toki tānaki makehe mei he faama ‘e taha ‘oku lolotonga lele 'Eiki Sea. Ko ia 'Eiki Sea ‘oku ou loto pē ke u ‘oatu pē fakakaukau ko eni ke faka’osi ‘aki pē ‘eku ki’i fakalūkufua he lipooti ko eni, ke fakatokanga’i ange mu’a ‘a e peseti ko ē ‘oku ...

<008>

Taimi: 1205-1210

Mo’ale Finau: ... taha ‘a e ngaahi me’amo’ui mei ‘oseni pea lahi taha ‘a e a’u ki ai ‘a e kakai ‘o e fonua ke ma’u mo’ui mei ai ‘a ia ko e Vahe Ha’apai, faka’apa’apa atu Sea ki he ngaahi

vahefonua kehé ka ko u to’o mai ē ke fakapipiki 'Eiki Sea ki he fo’i fakakaukau ‘o e *prioritization* pē ko hono fokotu’utu’u ke fakamahino ‘oku ‘i ai e me’a ke tō ai e fakamamafa fakapa’anga hotau ivi ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a ‘e ki’i holomui kimui ‘o tatali.

Pea ko ia ‘i he’ene pehē 'Eiki Sea fakalukufua fakamālō ki he lipooti mo e faka’apa’apa ki he ‘Eiki Minisitā kae pehē ki he *CEO* hangē ko e me’a ko ē kuo ‘ohake ‘anenai fekau’aki mo e ngāue ‘oku tau fakamālō kotoa pē Sea na’e ‘i ai pē mo e taimi ‘o e Feitu’u na 'Eiki Sea na’a ke ‘i ai pea ko u tui na’e ‘i ai pē mo e lelei lahi na’e, te tau toho mai mei he ngaahi taimi kehekehe ‘o fakapipiki ki he lipooti lolotonga ko u fokotu’u atu e lipooti 'Eiki Sea mālō.

Pāloti ‘o tali Lipooti Fakata’u Potungāue Toutai 2021/2022

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea pou pou ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e Lipooti ‘a e Toutai fakahā loto ki ai hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa’anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngoue mo e Toutai, ‘Eiki Minisitā ‘o e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, *HSH* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana. Loto ki ai e toko 14.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā mai he founa tatau hiki nima.

Kalake Tēpile: ‘Ika fakahā loto pehē 'Eiki Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou’eiki, 'Eiki Palēmia ko u fakamālō atu ki he Feitu’u na kae 'uma’ā e, fakamālō ki he kau Fakafofonga e Kakai koe’uhí ko e feme’a’aki ‘oku fai he ho’ataa ni. Ko ‘ene lava ia ‘a ‘etau ‘asenitā pea ko e tala fatongia ia kuo ‘omai ki he motu’a ni pea ‘oku ou tatau atu kapau pē ‘oku ‘i ai ha to’o fatongia ‘a e motu’a ni ‘i he ki’i taimi ko ení mou fakamolemole’i ange ‘a e motu’a ni. Ka ko u fakmalo atu he lava ‘etau ngāue ‘i he taimi ni te tau foki leva ‘o Fale Alea **tau liliu ‘o Fale Alea.**

(Pea na’e liliu ‘o Fale Alea pea me’a hake ai pē ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me’a’anga)

Lipooti ki he ngāue mei he Komiti Kakato

Lord Tu’ilakepa: Tapu pē mo e Feitu’u na 'Eiki Sea. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae'uma’ā e Hou’eiki e Falé 'Eiki Sea fakamolemole pē koe’uhí ko e fatongia ‘o e motu’a ni hono lipooti atu ‘a e ngaahi ngāue ‘a ia kuo lava ‘i he taimi pea mo e tala fatongia na’e ‘omai ‘e he Feitu’u na ki he motu’a ni. Pea ‘oku ou tatau atu 'Eiki Sea ngaahi ngāue toenga ‘o e lipooti kotoa kotoa ‘a ia na’e ‘ohifo ki he komiti lava lelei e fatongia ki ai 'Eiki Sea pea ‘oku tuku atu ki he Feitu’una ke fai ha’o tu’utu’uni mālō.

Pāloti fakalukufua ‘o tali ngaahi fakamatala fakata’u e Potungāue Toutai, PSC & Potungāue Mo’ui

'Eiki Sea: Mālō kole atu Hou’eiki ke tau pāloti e ngaahi fakamatala fakata’u kuo lipooti mai

he Sea ‘o e Komiti Kakato ‘oku tali ‘e he komiti. Tau pālōti fakalukufua pē. Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e Lipooti Fakamatala Fakata’u Potungāue Toutaí, Komisoni ki he kau Ngāue Fakapule’anga pea mo e Potungāue Mo’ui fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, Taniela Liku’ohihifo Fusimalohi, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā ‘o e Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā ‘o e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, *HSH* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. Loto kotoa ki ai e Hou’eiki tōko 15.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku ou fakamālō atu he lava ‘o fakakakato ‘etau ‘asenita ngāue ko ‘ene ‘osi ia ‘a e ‘Asenita e Fale Alea kuo toe mai ki he ‘aho ni. Me’a mai ‘Eiki Palēmia.

Fokotu’u Palēmia ke toloi Fale Alea ki he ‘aho 21 Novema 2022

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea tapu mo e Feitu’u na , tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea. ‘Oatu pē eni ha fakamālō ki he Feitu’u na Sea kae ‘uma’ā e Tokoni Sea kae ‘uma’ā e Sea ‘o e Komiti Kakato tataki lelei ‘etau ngāue ‘o lava ai ‘etau ‘asenita ‘i he Fale pea na’e tukuhifo ko ia ki he Komiti Kakatō. Fakamālō lahi atu ai ‘a e Pule’anga ki he kau Mēmipa ngaahi fokotu’u lelei ko ē na’e tuku mai ‘i he feme’aki ko eni he ngaahi lipooti kau ai mo e ngaahi tohi tangi ‘e fai e ngāue ki ai ‘a e Pule’anga ‘o fakatokanga’i mo fai ha ngāue ‘o kapau ‘oku fiema’u ke fakalelei’i hangē ko ia ko e ngaahi me’a na’a mou fokotu’u mai fakamālō atu ai ki he ngaahi fokotu’u lelei ko ia. Sea ko e ‘uhinga kuo ‘osi ‘etau ‘asenita ko eni hangē ko ho’o me’a ‘i he taimi ni ‘oku ‘i ai e fokotu’u atu pē mei he Pule’anga ...

<009>

Taimi: 1210 – 1215

‘Eiki Palēmia: Sea ‘o kapau kuo lavá ka tau toloi ange mu’a ki he ‘aho 21 ‘o Nōvemá ‘a e Falé ko e ‘uhingá pe ‘oku fakatokanga’i pē ‘e he motu’á ni kae ‘uma’ā e Pule’angá. ‘Oku ‘i ai pē ngaahi ngāue ke fai hangē ko ‘etau fakamā’opo’opo ‘etau ngaahi ngāue ke ‘ave ki Palasi ‘o fakahoko ange ko e hā e ngaahi me’a kuo lava ko ē he ta’u ní. Pea mo e faka’amú pē ia ke fakakakato atu ai pē mo e kau Fakafofongá ha’anau ngaahi lipooti ‘a’ahí. Pea ko e fokotu’u pē ia Sea kapau ‘oku laumālie lelei ki ai e Feitu’u na kae ‘uma’ā e Falé. Pea ko e kole atu ko eni kuo ‘osi ‘etau ‘āsenitá pe ‘e lava toloi atu ki he ‘aho 21 ‘o Nōvemá ki he ‘etau hū hoko mai, mālō Sea.

‘Eiki Sea: Mālō kole atu ki he Kalaké ke tau pālōti he fokotu’u meí he ‘Eiki Palēmiá.

Lord Tu’ilakepa: Sea

‘Eiki Sea: ‘Eiki Sea

Fokotu’u ke toloi fanongonongo e Fale Alea

Lord Tu’ilakepa: Tapu pe mo e Feitu’u na, tapu ki he ‘Eiki Palēmiá, fakamolemole he’eku tu’u pe au ‘o fakalōlá. Ko u fokotu’u atu au ke tuku e ‘ai paloti’i ia. Fai’aki pe ia e me’a ‘oku

me'a mai'aki 'e he 'Eiki Palēmiá. Peá mo toki feme'a'aki pē moua na'a faifai ange 'o tau pāloti'i ki he 'aho 21 'oku toe 'i ai ha me'a ia 'e hoko mai kimu'a he 'aho 21.

Ko u fokotu'u atu au, tau toloi pe tautolu pea toki me'a pe ia ha'amo toki feme'a'aki 'a e Feitu'una mo e 'Eiki Palēmiá. 'Ikai ko ha fu'u me'a ia ke tau 'ai 'o hikinima'i na'a tau nofo 'i he hikinimá pea tau, 'oku 'i ai pe 'etau tu'utu'uni ki ai 'Eiki Sea. Ka 'oku ou fokotu'u atu Sea, tuku pe ia ai. Tolo'i pe ia toki fanongonongo 'e he Feitu'una, fē taimi.

Ke me'a ki he 'aho 'aneafī, fokotu'u mai ki he 'aho fiha, toloi, a'u mai ki he 'aho ko ia toe toloi, ka 'oku sai pē ia. Me'a pe ki he Feitu'u na mo e 'Eiki Palēmiá ke mo toki feme'a'aki pē. Kaikehe Sea ko u fokotu'u atu 'e au ke fai'aki pe ho'omo tu'utu'uni mo e 'Eiki Palēmiá, mālō.

'Eiki Sea: 'Eiki Palēmia ko e fokotu'u eni meí he Fakafofonga Nōpele Vava'ú, tau toloi fanongonongo pē.

'Eiki Palēmia: Lelei pe ia Sea, mālō

Mo'ale Finau: Sea

'Eiki Sea: Me'a mai Ha'apai 12

Kole ko e me'a mahu'inga ke faka'aho e taimi toloi 'a e Fale Alea

Mo'ale Finau: Tapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea, ko u tui ko e me'a mahu'ingá pe ke 'omai pe 'a e 'aho 21 ke mau lava ke mau tāketi pe ke mahino pea toki fai ai pe ho'omo toki lilililiu 'amoua ki mu'á. Koloa pē 'oku 'omai ha fo'i *date, exact date*, hangē ko eni kapau te mau folau ki motu, te mau 'ilo te mau foki mai ofi he 'aho 21. Ko e kole pe ia Sea.

Lord Tu'ilakepa: Tapu mo e Feitu'u na Sea, fakamolemole pe he'eku toe tu'u tu'o uá. Kuo 'osi mahino kuo me'a mai 'e he 'Eiki Palēmiá ke tau 'aho 21. 'Aho 21 fakaofiofi mai e Feitu'u na ia, kau ai mo e motu'á ni. Ka 'oku 'ikai ko ha me'a ia ke tau pāloti'i, ko 'etau pāloti'i pea ko e fu'u tu'utu'uni e Falé ni te tau nofo ki he tu'utu'uni 'a e Fale ko ia he 'oku paloti'i.

Ko ena 'oku me'a mai pe 'Eiki Palēmia ko e 'aho 21 pea ka a'u atu pe ki he 'aho 21 'oku tau 'i motú ni, foki mai kau motú. Mou me'a mai pea toe 'unuaki'i meí he 'aho ko iá 'e sai pē ia, ka 'oku mahino pe 'a e 'ahó ko e 'aho 21 'o hangē ko e me'a meí he 'Eiki Palēmiá, mālō Sea.

Pāloti 'o tali ke toloi fanongonongo 'a e Fale Alea

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e 'uhinga 'oku tau pāloti ai he ko e 'aho ngāue ko eni e Falé 'i he 'etau *calendar* na'e 'osi tali 'e he Falé 'aki e tu'utu'uni e Falé ke hoko atu pē fakatahá 'i he uiké ni. Ka koe'uhí ko e 'osi 'etau 'asenitá 'oku fiema'u ke liliu e tu'utu'uni ko iá. Pea 'i he kuohilí na'e 'i ai e mafai e Sea ke ne fai e liliu ko iá ka 'oku mou 'osi liliu 'e moutolu e tohi tu'utu'uni. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha'aku mafai ke u mafai ke u fakahoko e fo'i me'a ko iá.

Tukukehe kapau te mou toe fakafoki mai e mafai kia au, ka 'i he'ene pehē te tau fakafoki pe ki he pāloti ke mou aofangatuku mai tu'unga 'oku tau 'i aí. Te u kole pe ki he Kalaké ke tau pāloti, toloi fanongonongo e Falé pea mou fakatokanga'i pe Hou'eiki ne fokotu'u mai 'e he

Palēmiá ki he ‘aho 21 ‘o Nōvemá. Kalake ko ia ‘oku ke tau pālōti ko ia ‘oku loto ke tau toloi fanongonongo, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai e ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmiá, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, His Serene Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila mo e Langi Fasi, Taniela Liku’ihihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau. Loto kotoa ki ai e Hou’eikí ko e toko 15 ...

<010>

Taimi: 1215-1220

Kalake Tēpile: ... 15.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki. Ko u fakamanatu atu ko ena ‘oku hā atu pē he *screen* ‘i mu’á ke mou me’a mai ki he me’afaka’eiki ‘a Semisi Fakahaú. ‘Oku tau fakataha ki he ‘api ‘i Tu’atākilangi ‘i he haafe ‘a e tahá. Mou me’a hake ke tau kelesi.

Kelesi

(Na’e kelesi tuku ai pē he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, Lord Fakafanua.)

<002>